

ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ

Արգի գիտելիքների պայմաններում ղարարադ-
ցի հայի հավաաալիքների բարձ համակցությունը
կարելի է ծագումնաբանական տարրերի բաժանել
ամենարնգհանուր դժբրով միայն: Բոլորովին պա-
տահական չէ՞, որ հին Արցախը հարեց քրիստո-
նեություն: Նաև չի կարող խոր արմատներ չու-
նենալ այն հանգամանքը, որ Ղարարադի հայ գյու-
ղացիական աշխատավոր ղանգվածները գարեր
շարունակ հետեւ են իրենց հոգեորականությանն
ու հողաանք մելիքներին, որպես օտար տիրապե-
տողներին դիմադրավելու միշտ հանգես գտլով ի
պաշապանություն քրիստոնեական գավանանքի:
Քրիստոնեական եկեղեցին իր կրոնական աշխար-
հայեցողությամբ երանգավորել է ղարարադցի հայի
բոլոր հավատալիքները: Ասկայն այստեղ ղարմա-
նալիորեն փոքր է ղուտ քրիստոնեական սրբերի
պաշտամունքի տարածումը: Ուխտաանգերի ղերա-
կրչող մեծամասնությունը կամ բոլորովին չունի
որոշակի անձանց հետ առնչվող անուններ, կամ
էլ ղուտ տեղական բնույթի սրբերի անուն է կրում՝
Ղոնգիկ (Ավետարանոց գյուղի մոտ), Սարիբեկ
(Գաշուշեն գյուղի մոտ), Յէղիշտ կուս (Սոս և Գյու-
նե-ձարաար գյուղերի միջև) և այլն: Հայ սրբերի
բնգհանուր պաշտամունքն առավել ակնառու հան-
գես է գալիս մարգի հյուսիսային մասում՝ Խաչեն և
Թարթառ գետերի հովիտներում, ուր շնորհիվ ներ-
քին հայկական գավառների, հատկապես՝ Սեանա
լճի ավաղանի ու Վալոց-ձորի գոգահովտի հետ ա-
ռավել մերձավոր հաղորդակցության, եկեղեցիների
շինարարությունն ավելի ամրողական է յուրացրել
հայ ճարտարապետությունն առավել կատարյալ ձե-
վերը: Հիշյալ հովիտներում են կառուցված մարդի
լավագույն վանքերը՝ Գանձասարի, ս. Հակոբի (Քո-
լատակ գյուղից ոչ հեռու), ս. Գեորգ Փութքու (Ու-
լուբաբ-Ուլութափա գյուղի մոտ), Խաթրա-վանքը,
Խտթա (կամ Դաաի), Նղիշե առաքյալի վանքերը և
այլն: Գյուղական եկեղեցիներից միտյն մեկն է

(Խերխն ղ.) Գրիղոր Լուսավորչին նվիրված, մեկը՝
Հովհաննիս (Կարմիր ղ.), երկուսը՝ Մեսրոպի ա-
շտկերտներին, առաջին թարգմանիչներին (Կղարծի
ու Արվի) և, վերջապես, մեկը՝ Գրիգոր Նարեկա-
ցուն (Նոր Դրախտիկ): Այլ կերպ ասած, գատելով
Լեոնային Ղարարադի ժամանակակից վանքերի ա-
նուններից, ղուտ հայկական եկեղեցական գործիչ-
ների գործունեությունն այստեղ թույլ է արաա-
հայտվել:

Մյուս կողմից, ուշագրավ է նաև այն փաստը,
որ Լեոնային Ղարարադի 104 վանքից 59-ը աստ-
վածամոր անունն են կրում: Ակամայից հարց է
ծագում՝ արգյո՞ք գա մինչքրիստոնեական ժամա-
նակներից ժառանգած կանացի սկզբունքի երկր-
պաղման հակում և սույն վայրում նախապատմա-
կան գարաշրջանում կնոշ պաշտամունքի տարած-
ման ապացույց չէ, ինչպես հարավեվրոպական և
միջերկրածովյան այն վայրերում, ուր մինչև այժմ
էլ ամուր պահպանվում է Մագոնայի պաշտամուն-
քը: Գերազանցապես տիրամորը երկրպագելուն
ղուղահեռ, գատելով Լեոնային Ղարարադի վանքե-
րից, այլ գավառների հայ բնակչության մեջ հույժ
տարածված և հայ ժողովրդին բնորոշ համարվող ս.
Սարգսի երկրպագություն չի նկատվում, որի պաա-
ձառը, հավանարար, այն է, որ սույն մարդում
նախկինում տիրապետող հեթանոսական արամա-
գրություններում առկա չէին անհրաժեշտ նպաս-
տավոր նախադրյալներ:

Համենայն գեպս, Լեոնային Ղարարադում
քրիստոնեական թաղանթի ներքո ավելի ցցուն են
աչքի ղարնում պատմական ղարգացման բոլոր
փուլերի հեթանոսական կորիզի առանձին տարրեր:
Իմ հեաաղոաության ընթացքում ես, ի գեպ, մտա-
ծելակերպում, սովորույթներում և նյութական երե-
վույթներում փնտրում էի ղրագաշաականության
աղգեցության ժամանակների աղղաղրական մնա-
ցուկներ, որին մեծ գեր է վերագրվում արեելահայ

զավառներին, Մեծ և Փոքր Սյունիքի (որի կաղմում էր հնում նաև Լեոնային Ղարարաղը) մշակույթի զարգացման մեջ:

«Առուրշաններ», սուրբ կրակակիրի ման աշտարակներ և «դահմեր» դռակների դեանդարաններ դտնելու ակնկալիքով ես բարձրացել եմ այն բոլոր ժայռերը, որոնց վրա, ըստ անդի բնակիչների հավաստիացումների, ինչ-որ ասորիների աշտարակներ ու շինություններ կան: Պարզվում էր, որ այդ բոլոր ավերակները բերքերի մասեր և առանձին աուաշտահամարություններ՝ դիաակեաներ են հողել: Տնային օջախին երկրպագելը, թոնրի մոտ հարսանեկան և մկրտության ծեսերի կատարումը, լեոնագազաթներ, առանձին ժայռեր, պուրակներ, ծառեր, աղբյուրներ ու գերեզմաններ և այլ բնույթի սրբավայրեր երկրպագելը, որոնցով այնքան հարուստ է դարաբաղյան գյուղերի շրջակայքը, հագիվ թե կարելի է ավեսային հավատալիքների վերապրուկների շարքը դասել: Դրանց ծագումն, ըստ երևույթին, առնչվում է այլ սկզբնաղբյուրների հետ:

Սակայն ննջեցյալին գուրս բերելիս դուռը ծածկելու և դագաղի կամ պաագարակի ծայրով ծծծելու սովորույթը¹, ինչպես նաև քառասունքի շրջանում ծննդկանի կողմից բոկոտան ու ռանմաքուր մարմնի մասերով (կտրված եղունգներով, մարմնից լվացված կեղտով) հողի պղծման արգելքը դրագաշաականին մոտ ավանգույթներից եկող կարելի է համարել: Զէր կարելի պղծել ջուրն ու կրակը, մեղք էր կրակի ու ջրի մեջ թքելը, կրակը փշելով հանգցնելու Մոմի կամ լամպի բոցը մասնակրով սեղմելով կամ մեաաղե ասեղով էին հանգցնում, իսկ կրակի վրա մոխիր էին լցնում: Այս ամենը շատ է հիշեցնում դրագաշաական մոգերի արգելքները: Նույն կերպ էլ մինչև քթի ծայրը բերանակալ կապելու ամուսնացած կանանց սովորույթը կարելի է համարել կրակապաշա հուղեորականների սովորույթի հետ ընդհանուր աղբյուրից ծագած, որոնք ժամերգության ժամանակ հար և նման բերանակալով կրակը պաշտպանում էին իրենց անմաքուր շնչառությունից: Հիշենք, որ ամուսնացած կինը ժամանակի մեծ մասն անց է կացնում կրակի մոտ: Ընդհանրապես, կնոջ ասարաղի տեսակետից ամբողջ Հայաստանը (և Վրաստանը) կարելի է բաժանել երկու մարդի, ըստ որում, մեկում գերակշռում է կզակն ու բերանը բաց պահելու սովորույթը, իսկ մյուսում ընդունված է գրանք ծածկել բերանակա-

լով: Վերջինիս էլ (որն ընդգրկում է գրեթե ամբողջ արևելյան Անդրկովկասը մինչև Վանա լճի ավազանը և ավելի հարավ) հենց պատկանում է Լեոնային Ղարարաղը: Հին Պարսկաստանի կրոնին մոտ լինելն են վկայում նաև մի ամբողջ շարք արաահայ-տություններ, որոնցում լուսը նույնացվում է բարու ու երջանկության հետ՝ «Աշկըա լուս (լուս)», «Ասաուած հօքին լուսավորի», «Լուս ինի նրա հօքին»: Այս արահայտություններն ընգունված են հայկական բոլոր զավառներում: Դեռ 40 ասրի սրանից առաջ, երբ Ն. Լալայանը նյութեր էր հավաքում Վարանդայի աղագգրության վերաբերյալ², այսանդ կարելի էր հանգիպել լուսի աղբյուրներին: Արևն ու Լուսինը երկրպագող ծերունիների ու պառավների Այծմ այգ արարողությունները վերացել են, իսկ այն ժամանակ հաճախ էին ծերունիները ծնկի գալով ծագող արևի և դուրս եկող լուսնի առջև, ասում. «Օ՛, փայլգ աստծուց սաացած արև» կամ «Օ՛, մոր ծոցից հենց նոր ծնված լուսին, երեսրս ոսիդ աակ, պահպանիր երեխաներիս» և նման բաներ: Սակայն վերապրուկները մնացել են: Մինչև այժմ էլ երգվում են՝ «էս րրիքնակր, էս լուսնրնկան, էս կըըսկը, էս ճիրաքը», ձևակերպումներ, կապված լուսի և նրա աղբյուրների պաշամունքի հետ: Վաղուհաս գյուղից ոչ հեռու, Թարթաո գետի հովտում, Խոշա-Քուրգ (հին Գայլ) լեռան գագաթին Վահի անունը կրող երկու ղանգակաաուն կա, որպիսի անվանումը հար և նման է ծագող արևի հայկական ասածու՝ Վահագնի անվանը (նույն ինքը ամպրոպի և կայծակի ասավածը): Ասում էին, որ Լեոն կրաշտի ժամանակ նրանցից մեկը ջրեին՝ անձրև կգար, իսկ եթե մյուսի վրա անձրևի ժամանակ կրակ վառեին՝ կծագեր արևը: Կասկածից վեր է, որ այդ բարձունքը (2402 մ) նվիրված է եղել արևի պաշամունքին³:

Լեոնային Ղարարաղում. արևին և լուսինը երկրպագելու վերը նշված ձևերի կողքին ժողովրդի մեջ առավել կենսունակ էր վախը արևի մայր մըտնելուց հետո վրա հասնող խավարի ու գիշերվա նրկաամամը, երբ ամեն անդից դուրս էին սողոսկում Դաշկ-երը՝ չար ոգիները: Այս վախն էր գրգել արգելելու մայրամուտից հետո կատարվող որոշ աշխատանքներ: Ինչպես է այս ամենը պարսկական մոգերի կրոնի հետ համագրվելու կարիք դգում: Ասկայն անմիջական փոխառության մասին եղրակացություն անելը վաղ է, քանի դեռ չեն պարզված հենց իր՝ Զրադաշաի ուսմունքի ծագման շաա հարցերը: Մաղգեղականությունն ու Լեոնային Ղարարաղում այժմ առկա հայեցակետերը նույն ակունքները կարող են ունենալ առավել հեռավոր ակաական

¹ Ընդ որում, շաա ժողովուրդների մեջ տարածված այս սովորույթը բացառվում է հանգուցյալի հողու վերագործից կամ մահից տունը պաշապանելու ձգտումով և կարող էր առաջանալ նաև առանց դրագաշաականության աղեցության:

² «Վարանդա», էջ 26:

³ «Արցախ», էջ 193:

և հետո արեւելքում ու արեւմուտքում ասարածված մինչմագեղական հավաաալիքներում:

Ընդհանուր առմամբ, բնորոշ հավատալիքներին շատերը եւ լեոնային Ղարարադի նրանց հեա կազված սովորույթները մանրամասներով համ- րնկնելով լեոնայինների հետ, այգուհանգերձ, նըշ- մարվում է դրանց տեղական ծագումը, մյուսները՝ Վարթէվուրի (Պայծառակերպության) աոնը, աա- նում են դեպի խեթական, երրորդներն էլ՝ Միջերկրա- կան ակունքները: Աոկա նյութերն աոայծմ ալնքան թերի են, որ համեմատական ազգագրության շաա հարցեր տակավին կարելի է միայն նշել, րայց ո՛չ ամենեկին վերջնական լուծում աալ:

ՈՒՆՏԱՎԱՅՐԵՐԸ

Լեոնագագաթներ: Լեոնային Ղարարադի նման մի երկրում, ուր լեոնային ուելիեֆը չի բնգմիջվում հարթավայրային բնույթի շաա թե քիչ նշանակալից ասարածությամբ եւ ամրողջ կյանքը ընթանում է լեոնակուտակումների մեջ, լեոնագագաթների եր- կրրպադումը, բնականարար, աոաջնակարգ աեղ է դրավում: Չկա ջատ թե քիչ րարձր մի լեո, որի կատարին սոփի (սփի) կամ խաշ (այս րաոր Լեո- նային Ղարարադում հազվագեպ է օգաագործվում) չլինի: Սփի (սփի) րաոագի՝ մաքուր, փոխարե- րական իմաստով՝ սուրը: Խաշ շնայած եկեղեցա- կան լեղվով նշանակում է հենց խաշ, րայց ժողո- վրդի պաակերացման մեջ ունի մի վայրի նշանա- կություն, ուր գերրնական ուժերն աոանձնապես րարյացակամությամբ են լսում ե կաաարում մար- դու խնդրանքը: Նման րարձունքներից են, ամենից աուաշ, Մոավ լեոը՝ հյուսիսում, Դիղափայտը՝ հարա- վում ե դուշ քիրսերը (Մեծը ե Փոքրը)՝ կենարոնա- կան մասում, որոնք ասավածապաջաներին գեղի ի- րենց էին ձգում Ղարարադի ամենահեոավոր մասե- րից: Մոավ լեոնագագաթը (3422 մ) րարձրանում է նույնանուն լեոնաշղթայի վրա Ջրարերգի ե Գյու- լիստանի միջեւ: Ձմոանը, ամրողջովին ծածկված լինելով սպիաակ սավանով, այն աոանձնապես ցայաունորեն է ուրվագծվում ասրեր ուղղություն- ներով ձգվող լեոնաղանգվածների մեջ: Մոավից մի ղյութիչ աեսարան է րացվում, հարավում՝ մինչեւ Արաքս ե ավելի հեոու՝ Աավալան (Պարսկական Ադրեջանում), հյուսիսում՝ Մեծ Կովկասի վիթ- իարի պաաին հենված աափասաանները, արեւել- քում՝ հարթ ցածրավայրերը մինչեւ Կասպից ծով ե արեւմուտքում՝ գեպի Կուր ձգվող Փոքր Կովկասի ճյուղավորությունները: Ուխաավորները երկու վր- տանգավոր ու դառիթափ գալարապաույտ արա- հեաներով, հոաավեա խոա ու ծաղկի միջով հաս- նում էին րարձունքում ցցված լերկ ժայերին, որ-

պեադի հավեն բնկնելուց մարգկանց պաշտպանող մեծ քարերով ցանկապաաված փաքը հարթակում գրված սպիաակ փոքր խաշարին: Հարթակի ելքե- րից մեկի մոա, ոչ խոր ջրհորում, ամոան ամենա- ջոգ օրն էլ նրանք սաորը ջուր ե ձյուն էին գանում:

Այսպես էլ հարավում շրջապաաի գագաթնե- րին իշխում է Դիղափայտ (Ջիարաթ՝ 2496 մ) լեոը, որից էլ նույնպիսի վեհասքանչ տեսարան է րաց- վում: Այս դագաթը նույնպես պսակված է շեշտա- կի դուրս ցցված լերկ ժայերով, որոնցից ամենա- րարձրի վրայի հարթակին կանգնած է փոքրիկ դանգակաուն, ուր հեոավոր գյուղերից ամոանը՝ Վրթէվուրի (Վարգավաո) օրը ուխաի էին գալիս ոչ միայն հայերը, այլ նաե ագրեջանցիները: Այս- աեղ ուխաի էին գալիս նաե ուշ աջնանն ու վաղ գարնանը: Պաջամունքի աոարկան համեմտաա- րար ոչ վաղուց կաոուցված դանգակաունը չէր, այլ անհայտ ճգնավորների գերեղմանները, կամ, ավելի ճիշտ՝ նրանց գերեղմանի մեծ քարը, որի տակից սնահավաա կանայք րոերով հող էին փոր- փորում, հանում ե մեջը ցորենի կամ գարու հա- տիկներ փնարում: Եթե ցորեն էին գտնում՝ ուրեմն աղա կունենային, եթե գարի՝ ազջիկ: Տեղի Հայս- մավուրքում գրանցված ավանգությունը վկայում է, որ երը հոների աոաջավոր ջոկաաներն Արցախը գրավեցին, գերեվարեցին հայ աաոերի սաեղծոգ Մեսրոպի աշակերտներից ջաաերին, նրանց հեա նաե Թագուհի անվամը անվանի աիկնորը, որի գե- ղեցկությամբ շլացած հոների աոաջնորդն ուղեց նրան ուժով իր կինը գարձնել: Աակայն աիկինն րմրոսաացավ նրա աոփանքին ե որպես պաաիժ րղկավեց: Գիջերը նրա արյան հեաքերն ու գաշտում ցրված մարմնի մասերն սկսեցին պայծաո լույս արձակել: Հրաշքով հմայված դորավարն իր երկու որգիների ու մարտիկների հեա միասին քրիստո- նեություն բնգունեց: Այգ իմանալով, հոների ար- քան հրամայեց գլիաաել նրանց, սակայն գորա- վարի որգիներին՝ Մովսեսին ե Երանոսին հաջող- վեց փախել: Արքայի գինվորները լեոան գագաթին հասան նրանց ե սրախողխող անելով, գիերը փայ- աերի նման ցորենի ե գարու գեղերի վրա գրեցին ու այրեցին: Ահա այսաեղից էլ գալիս են լեոան Դիղափայա ե գավաոի Դիղակ անունները: Այնաեղ, ուր այրվել են Մովսեսն ու Երանոսը, հողում մինչ այժմ պահպանվում են ցորենի ու գարու հասկերից թափված հաաիկները:

⁴ Հմմտ. «Արցախ», էջ 233:

⁵ Պարզվեց, որ սրբի միակ հեոեողը՝ մաղղափի, տոնի նախօրյակին քարի տակի հողին ցորեն ե դարի էր խառնում:

⁶ Ա. Բաբայան, Ուխաավորի հիշաաակարանը, Շուշի, 1885, էջ 56, Մ. Давидовская, Гадрут, СМОЛСК, 1917, էջ 157:

լեռան կատարին ջուր չլինելու պատճառով ուխտավորներն իջնում էին սառնորտի աղբյուրների մոտ⁷, ոչխարը մասաղ անում, եփում կամ խորովում և ուտում, հեար առաաորեն գինի ու օղի խումելով, ինչույքի ընթացքում երգում էին, պարում, գուռնա ու թմրլա նվագում, խաղում և այլն: Ժողովրդի մեջ ամուր էր այն համոզմունքը, որ սուրբի մոա պեաք է ինքնամոռաց և անղուալ խրախճանք սարքել: Մոալից ու Դիղափայաից րացի, աստվածացվում էին Քիրսի գագաթները, որոնց վրա էլ մի քանի ուխտավայր կա: Խարիաան գյուղի մոա հեովից երեում է երեխային կուրծք տվող կնոջ նմանվող մի քար: Դա շար սկեսորոջ մոա վերադառնալ չցանկացող աարախա մայրն է, որի աղերսանքով Քիրսը նրան քար է դարձրել: Մեկ այլ անգամ Քիրսը քար է դարձնում ավաղակների հարձակումից պաշտպանություն հայցող երեխամորը: Այս քարը մինչև այժմ էլ կանգնած է Աշանա գյուղից ոչ հեռու:

Պատկերներ: Ընգհանրապես, Լեոնային Ղարաբաղում չկա մի գագաթ, ուր սուրբ չլինի: Այստեղ հազվագիտ կարելի է մասաուոի հանգիպել, որոնք սովորաարար, երբեմն ջաա թե քիչ դարգաքանդակված խաչքարեր ունեցող քարակույաներ են և ալպյան արոաավայրերի գոտուց ներքե գանվելու պարագայում անպայման շրջադաաված են աարեր ծառաանսականներից կազմված պուրակով: Այգ պուրակները համարվում էին սուրբ և անձեռնմխելի: Մաոերի ճյուղերից կախված էին ուխտավորների շորերի կաոըներ, որոնք հույս ունեին այգ կաոըների հեա միասին սուրբի մոա թողնել նաե իրենց հիվանդություններն ու գծրախաությունները: Երբեմն ծաոին կընընկնում էին փաթաթում, Այստեղ լեռնադագաթների և ծաոերի երկրպագումը սեռաորեն միահյուսվում էր միմյանց: Այժմ, երբ Լեոնային Ղարաբաղի լեոները հաակապես մեծ դյուղերի մոա զրկված են նախկին ճոխ անաաոածածկությունից, այս ու այնանղ, րարձր լեոների գագաթներին, հսաակորեն գծադրվում են դարավոր ծաոերի պուրակների ուրվապաակներնրը և գծվար չէ եզրակացնել, որ այնանղ սուրբ կա: Նման րաղմաթիվ մեկուսի պուրակներ աոկա են նաե ցածրադիր վայրերում՝ գաշաերի միջի րլակներին և աղբյուրների մոա: Այսպես՝ Գյուեն-Ճարաար գյուղի արաերի միջե գանվող բլուրներից մեկը պսակված է Կոհակ կոչվող պուրակով, ուր Հարարձման օրն ուղեորվում էին ուխտավորների րաղմաթիվ խումբեր: Նրանք մոմեր էին վաոում որեէ սրբի քարե-

րի մոա, իսկ երբեմն էլ ոչխար էին մասաղ անում: Այս պուրակը րերիություն էր պարգեում շրջապատի դաջաերին, պաջապանում երաշաից, կարկրասահարությունից, հեղեղից, մորեխից և այլ արհավիրքներից: Մաոերի միջե դանգակաաան ավերակ է երեում: Կոհակը չի հանդուրժում ոչ վանք, ոչ էլ եկեղեցի: Քանի ցանկացել են այսանղ վանք կաուցել, ամեն անգամ րլուրը ծաեր պաանրը նեան է իր վրայից: Աուրը պուրակի մոաով անցնելիս դարաարաղցին րարեագաշաորեն հանում է գլխարկն ու խաչակնքում, իսկ որոշակի օրեր ժողովուրդն այսանղ ուխտի է գալիս: Աոաջներում ոչ ոք չէր համարձակվում այսանղից աներ պոկել, ճյուղ կարել կամ աանել ծաոից թափված ոսանրը: Հավատում էին, թե նման սրապիղծը կամ մարմնի որեէ մասի կաթված է սաանում, կամ անհաջողակ գաոնում ընաանեկան և այլ գործերում: Պատմում են, որ Սարիբեկի սրաավայրի (Շուշու մոա, Դաջքենղ գյուղից ներքե) մոաի ծաոերից ճյուղ պոկած ոմն հանդուգն քաոասուն աարի գամված է եղել անկողնուն:

Պուրակներից րացի, կան նաե մեկուսի սճրվածոեր՝ հսկաներ: Հագրութ գյուղից ոչ հեռու, Խոր-Աղբյուրի մոա շորս սածեն շրջագծով հսկա սուրբ չինարի կա, որից թափված ճյուղերն ու ոսանրը աակն էին մնում և ոչ ոք գրանց ձեռք չէր աալիս: Փաած ճյուղերի փոշին ջաա հիվանդություններ էր րուծում: Քսան մեար շրջագիծ ունեցող մեկ այլ րաղմագարյան չինարի էլ երկրպագվում էր Ախաորաջեն գյուղի մոա, որի ընի վրա ու փշակում աղեանների դեպքում մարգիկ մոմ էին վաոում և աղոթում:

Աղբյուրներ: Ժողովրդական սնահավատության ջնորհիվ ջաա աղբյուրներ փրկվեցին շորանալուց, քանի որ սուրբ պուրակները ջաա գեպեներում սավերապաաում էին այն վայրերը, ուր գետնի աակից ջուր էր րիում: Թքելով կամ այլ եերպ ջուրը պղծելն արգելելու մղող ջրի պաջաամունքը հիրավի վերածվեց նրա երկրպագման: Կային մի շարք աղբյուրներ, որոնց վերագրվում էր արրեր ցավեր «րուծելու» հրաշագործ հաակություն և որոնք ուխտավայրերի էին վերածվել: Դրանցից մի քանիսը րուծում էին քոսը (Հյունոա գյուղի մոա), մյուսները՝ գողէրոցքն ու թրմորը (Ավեաարանոց գյուղի մոա, «Ոսկե խաչ» աղբյուրը Գիջի գյուղի մոա), աչքացավը («Յէղին Ախպուր» Կուսապաաի մոա): Գյուեն-Ճարաար գյուղից վեր, ծայրի ձեղքից, արեի կիղիչ ճաոագայթներից սաղարթախիա ծաոերով պաջապանված մի աղբյուր է րիում, ուր կարմրախաից րուծվելու են գալիս Շուշուց, Շամախուց, Նուխուց և հեավոր այլ վայրերից: Այն կոչվում է Ուխաածաղիկ կամ Դավաչիչագ: Հարկ

⁷ Մատաղի տեղն ամենից ավելի է ցույց աալիս, որ լեոն էր երկրպագվում:

⁸ «Վարանդա», էջ 139, 198:

⁹ «Վարանդա», էջ 198, 193:

էր աղոթել աղբյուրի մոտ, մոմ վառել, հողում թաղել ղույզ ձու և մեխ, այնուհետեւ ջրով լվանալ հիվանդ անդը կամ լողանալ ավաղանում: Կարելի էր նաեւ ջուր տանել հիվանդի համար, բայց չէր կարելի մինչեւ տեղ հասցնելը ամանը ղնել գետնին և շուրջը նայել, հակառակ դեպքում ջուրը «կորցնում» էր բուժիչ ուժը:

Որոշ աղբյուրների հետ պատմութուններ կան կապված նրանց հրաշքով առաջտնալու մասին: Այսպես, Եղիշե Առաքյալի վանքի մոտ, Թարթառ գետի ձախ ափին, ըստ ավանգության, սուրբ աղբյուրը բխում է նույն այն տեղում, ուր թագավորութունից հետո ցած Վտտգոտն արքայի որդին հտնագրեց վանք կառուցելու համար հեռվից ջուր կրող հորը: Որդին, ցանկանալով օգնել հորը, ուղեց նրա ձեռքից վերցնել մաղախը (թուլուխը՝ ջուր կրելու կաշվե աման), սակայն հայրը թույլ չտվեց: Մաղախը պատռվեց և ջրի թափված տեղում, հենց կառույցի մոտ, սկսեց տղրյուր լինել: Մեկ այլ վայրում՝ Խաչմաշ գյուղի մոտ, ըստ ավանգության, աղբյուր հորդեց ղանգակատանը, որտեղ երեխան ջուր էր խնդրում, հանգիստ չտալով մորը և նա, չցանկանալով ընդհատել շերմ աղոթքը, աստծուն գիմեց, խնդրելով հաղեցնել երեխայի ծարավը, և իսկույնեւթ աղբյուր լինեց նույն տեղում:

Սովորաբար ուխտավորները կանգ էին առնում Դիդափայտ լեռան լանջին գտնվող Արջի ախպուրի մոտ, որի պատմությունը հետևյալն է: Իրեն թե շոգ օրերից մի օր արջը գուրս է եկել հարեան անտառից և ուժեղ ծարավից ուժասպառ, սկսել է րարձրանալ սարն ի վեր, բայց ուժաթափ լինելով, ընկել է գետին ու ջրկացած քարերը լիզելով, ոռնոցով օգնություն է հայցել երկնքից: Երկինքը խղճացել է նրան և նույն տեղում շատրվանել է Արջախպուրը: Ասկայն մինչև արջը հասել է սուրբ լեռանը, կայծակը խոցել է նրան: Արջի գերեզմանը, ըստ ուխտավորների, գտնվում է գաղաթի ժայռի ներքեի քարայրի մոտ, և նրանք, ուխտաառնող իջնելիս, կանգնում ու աղոթք էին անում այնտեղ, կրակ վառում, ոչխար մորթում և մատաղի խնջույքըն անում¹⁰:

Նախապես: Բոլոր այդ լեռնագագաթները, սուրբ քարերը (իսկ գրանք նույնպես լեռնային Ղալաբաղում շառ են), պուրակները, մեկուսի ծառերը և աղբյուրները ժողովուրդը համանման ձեռով սօրփ, սնիրփ, ավելի հաղավազեալ՝ խաչ էր կոչում: Այն հարցին, թե ինչով են նշանավոր հիշյալ վայրերը, մեծ մասամբ արվում էր հեռեկալ պառասխանը. «Դեհ, սուրբ վայր է, էլի», ընդ որում, պատասխանը երբեմն ղուգորգվում էր որեւէ կցկաուր

ավանդությամբ, որոշ գեպքերում էլ ուղղակի տվեցնում էին. «Նրհատակի տէղ առ: Օրինակ՝ Կրղըկալա գյուղի մոտ՝ Մեծ և Փոքր, Փիր-Ջամալ գյուղի մոտ՝ Կսրե, հարեան Նախիջեանիկ գյուղի մոտ՝ Ճգնավուրում: Նրհատակները՝ Նախավերջին գյուղի մոտ հանուն հավատի նահատակվել են Փիր և Ջամալ եղբայրները, իսկ վերջին գյուղի մոտ՝ նրանց քույրը: Նոր Քյաթուկ գյուղի մոտ՝ Սպիտակ ճօլը (սպիտակ այծ) և Զինավօրը, Դերնավարդ գյուղի մոտ՝ Աղին-ճրնաուսկը, Շուշու հին գերեզմանոցում՝ Թիֆլիսեցի ճրնաուսկ Անտոնը, իսկ ագրեջանական մասում՝ հոգացավի Քամու խաչը, Դահրավ գյուղի մոտ՝ Բրչիք ճրնաուսկը, Պտրեցիկ (Բագարա) գյուղի մոտ՝ Մեռա ճրնաուսկը, Վանք գյուղի մոտ՝ Հրկեշեցը, Հաթերի մոտ՝ Ասաղաբուրը, Հորտթաղի մոտ՝ ուղղակի ճրնաուսկը և այլն:

Նրնաուսկը հանուն հավաթի կամ կովի ծամանակ առանց հաղորդության ղոհված (Կոհակում, Մեծջենում, այլ կերպ՝ Հրթրպըաօկը Նախիջեանիկ գյուղում) կամ էլ կայծակից խոցված մարդն է: Այսպես՝ Հաղորութ գյուղի մոտ հանուն հավատի նահատակվել են քույր ու եղբայր՝ Մինան և Խորենը, Կուսափայա (Կուսապատ) գյուղի մոտ, այնտեղ, ուր կաղնու տակ մեծ քարակույա կա և քարերից մեկի վրա պատկերված է անմշակ խաչ, թաղված է հետապնդումից փախչող ինչ-որ քրիստոնյա օառական, ղա կոչվում է Պանգոփատի Խտշ (Դարրի խաչ): Լեռան կատարին, Ավետարանոց, Սարգսաշեն և Վերին Թաղավարդ գյուղերի միջե, պուրակում թաղված են հեթոնոսների սպանած ճգնավորներ՝ սուրբ Ղեռնգն ու նրա քույր Աննան: Այստեղից էլ հենց վայրի անունը՝ Ղոնդիք: Առս, Քերտ և Գյունե-Ճարաար գյուղերի միջե գտնվող լեռան կատարի անտառում թաղված կույս Եղիշե ճգնավորուհու մասին էլ ժողովրդի մեջ ուրույն ավանգութուն կա¹¹: Կայծակը հրեշապնեցիկ թուրն էր համարվում, որով խոցում էին շար ոգիներին, ուստի և տյն վայրերը, ուր կայծակ էր խփում, լեռնագագաթները, րարձր ծառերը (Խաչմաշ և Արավ գյուղերի մոտ), նույնիսկ կայծակի խփած մարդը, մաքրված էին լինում ամենայն պղծությունից:

Ղոնդիքի ու Կուս Եղիշեի մոտ փոքր մենաստաններ՝ Անապատներ են կառուցված, որանդ մի ծամանակ ճգնավորներ են ապրել, սակայն սօրփերի և խաչերի մեծ մասը կամ բոլորովին չեն կրում քրիստոնեությունը պատկանելու նշաններ, կամ գա արաահայտվում է քարի վրա խաչի անողորկ պատկերմամբ, որոշ գեպքերում էլ՝ փոքր ըմ-երի առկայությամբ: Համեմատաբար վերջերս կառուց-

¹⁰ Ա. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 83:

¹¹ Միայն մեկ արձանագրության մեջ է Եղիշեն կոչ (Կույս) անվանված, իսկ ժողովուրդը նրան Առաքել (Առաքյալ) է կոչում:

ված, րայց ընդունված ճարարարապետական ոճին հավատարիմ նման մի բնմ է վեր խոյանում Յորի բերդից Հաղորոթին մոտիկ Թաղ և Վանք գյուղերի մոտ, դեպի Վաղուհաս գետակն իջնող զարալանջի կարկատին, որը կոչվում է Անգանի խաչ, քանի որ այստեղ աղոթելու էին գալիս ականջի հիվանդները։ Այն 1,5 մ—1,75 մ հիմք և 2,3 մ բարձրություն ունեցող, ծայրը խաչակիր բրգով ավարավող քառանկյուն հատվածակողմ է։ Արևելյան կողմը, միջին բարձրությունում, 0,30 մ խորությամբ, պեթել քառակուսի որմնախորշ կա, որում ոչ սրբապաակեբ, ոչ էլ նույնիսկ փոքր խաչքար կա։ Հիվանդներն այստեղ մարդու կամ նրա մարմնի հիվանդացած մասերի և րկաթե որեէ արծանիկ չէին թողնում (ինչպես այդ արվում էր Վրաստանում կամ Լոռիում)։ Պատարագ նույնպես չէր կատարվում, ուխտավորները մոմ վառելով և ոչխար մաաաղ անելով էին գոհանում։ Բնմի կողքին սուրբ ծառն է, որից այժմ էլ լաթեր և անպայման կընընչ—կնմնընեն կախկխում։ Լեոնային Վարարաղում շուրջ կես հարյուրակ նման բնմեր են հիշաաակվում։ Որոշ ըրհաաակներին կից րավական մեծ վանքեր են գոյացել, որոնց թվին կարելի է գասել, օրինակ՝ Նորս ճգնավորների գերեղմանների վրա կառուցված Մավաս վանքը (համանուն գյուղի մոտ) կամ Կուսափայտ գյուղի մոտի բարձունքի կաարին կանգնած Ինը—մաս վանքը։ Ըստ ավանդության, այստեղ են թաղված հեթանոսների սպանած ինը եղբայրները, ընդ որում, հավաաացնում էին, որ նրանք երաղում հայանվում են աղոթող կանտնց բոլորը նույն դգեսար հագած և սպիաակ ձիեր հեծած։ Նման վայրերից մեկի ճգնավորների գերեղմաններին է վերագրված րարելոնցի երեք պաաանիններին վերաբերող հնադարյան պատմությունը։ Թարթաո գետի ձախակողմյան վտակ Թրգիի դժվարամատչելի կիրճերում, Ջրարերգի ամրոցի ավերակներից քիչ վեր, Մոսվի լեոնաղթայից իջնող գարալանջի կատարի նեղ հարթակի վրա է գանվում այն վանքը, ուր պահված են այգ պաաանինների Բաղդադից բերված աճյունները, որոնք բերող ուղտը, հասնելով այդ վայրերից քիչ ներքև, ծնկի է իջել, որը դիավել է որպես ցուցում ի վերուստ և այդտեղ սկսել են վանք կառուցել։ Սակայն ծիծեռնակների երամը վրա է ավել կառուցման համար պաարասաված կրի ջաղախին, աարել այն և ըներ սարքել քիչ ավելի վերը։ Սա արգեն գիավել է որպես ասավածային նոր ցուցում՝ կառուցը անդափոխել ծիծեռնակների մաանանշած վայրը, իսկ այն վայրում, ուր ուղտն է կանգնել, փոքրիկ եկեղեցի են կառուցել¹²։ Զատկին և օգոստոսի վերջին ուխտավորներ

¹² Տե՛ս Խաչակովի հոդվածը Կուսափայտի մասին Դ. Израелов, Село Касапет, СМОМПК, պր. XIII:

խմբերը Մոսվի լեոնաղթայի գույգ լանջերի անտառային թեք արահեաներով զանաղ շարժվում էին դեպի ևրեք պատանյակների վանքը։

Գերեզմաններ։ Լեոնային Վարարաղում ամենուր տարածված է գերեղմանների պաշաամունքը։ Հավաաում էին, որ առանց հաղորդության հանկարծաա հղածների (ղնգտկից, թրից, կայծակից) գերեղմաններն ունեն բուժիչ հատկություններ։ Վախեցածներին կոացնում էին նման գերեղմանի վրա ու ծոծրակին ջուր լցնում կամ ստիղում ջուր խմել տապանաքարի վրայի թասաձև փոսկից և կամ գերեղմանի հողից քսում էին ծոծրակին։ Հավատում էին, որ նման զորություն ունեն նաև հերոսների և հրաշապոթների գերեղմանները, ինչպիսին է օրիորդ Գայանեի գերեղմանը (Մելիք—Շահնաղարյանների տոհմից)։ Նա սպանել էր 1733 թ. Վարանդան իր հրոսակներով պրաված և իր ձեռքը պահանջող թուրք զորավար Սուլեյման—բեկին։ Գայանեն ձևացրել է, թե համաձայն է ամուսնանալու բեկի հեա և կանխամաածված կերպով աարեր պաարվակներով հարսանիքը հնաաձգել է մինչև այն օրը, երբ, ընդհանուր պայմանավորվածությամբ համաձայն, ողջ Վարարաղի ժողովուրդը հարձակվել է թուրքական կայաղորների վրա և սկսել թուրքերի ջարդը, որի ժամանակ Մելիք—Շահնաղարյանների տանը ապաստան փնարող Սուլեյման—բեկն էլ հենց տան շեմին խոցվում է Գայանեի թրով։ Այնուհետև Գայանեն մաակ է կուսանց։ Տապանաքարին պատկերված է ինքը՝ Գայանեն, ոաքերի մոտ ընկած րեկի գլուխը սրախողխող անելիս, ընդ որում, թուրն էլ իրրե թև ծաղկել է։ Տապանաքարի պատկերում նրա ոաքերի մոտ փոսիկ է արած, որից ջուր էին խմեցնում նրանց, ովքեր վախեցած էին լինում ինչ—որ րանից։ Համանման թասիկ փորված է նաև 1864 թ. 97—ամյա հասակում մեռած քահանա Կարապետ Տեր—Պետրոսյանի նընդի գյուղում գանվող աապանաքարին։ Հավաաում էին, որ նրա աոհմը սերնդե—սերունդ բուժում է թոլյանքն ու վախը։ Նրա աապանը՝ Դերի գերեզման էին այցելում ոչ միայն մոաակա դուղերից, այլև Շուշուց և Բաքվից¹³։

Կենդանիների պաշտամունք։ Ոչ միայն մարդկանց, այլև որոշ կենդանիների գերեղմաններն էլ էին երկրպագվում։ Վերը նշվեց այն վայրը սրբաց

¹³ Գերեզմանների հրաադործ ուժի նկատմամբ տածած հավատը սերտորեն կապված է տեղական այլ սովորույթների հեա։ Վախեցածին երեք անգամ անց էին կացնում նեջեցյալի դագաղի կամ պատգարակի տակով։ Նույն կերպ էլ նորածին էին երեք անգամ անցկացնում մահացած մոր դագաղի կամ պատգարակի տակով։ Հավաաում էին, որ դա Էրան կյանքում կպաշտպանի ամեն տեսակ փորձանքից։ Նույն կարգի էր նաև շար ուժերի կողմից զոհված երիտալին մարդու գանդի վրա լողացնելու սովորույթը։

նելը, որ կայծակը շանթել էր 'Իրգափայա լեռան գագաթը բարձրացող արջին: Հուզիչ ավանդություն է պահպանվել մեկ այլ արջի մասին, որի գերեզմանը մեծաբուս էին Պողեսրեքում գտնվող սուրբ Գրիգորի վանքում: Վանքի հիմնադիրներից մեկը անտառում հանդիպում է մի արջի, որի թաթը փուշ էր մանկ և ուռել: Կրոնավորը հանում է փուշը. և վրանում ու փաթաթում թաթը, որից հետո արջը նրա եակից գնում է վանք և մեջքով ծանր քարեր կրում քարհանքից, օգնելով իր փրկչին: Կառուցումն ավարավելուց հետո նա մնում է վանքում ու աարերը հանձնարարություններ կատարում: Մեկ անգամ էլ, վերադառնալով հեռավոր թափառումներից, արջն իր բարերարին մեռած է գտնում: Արջը վշտից սկսում է գլուխը խփել հանդուցյալի առաջնաքարին և շուտով սաակում է: Նրան թաղում են վանքի արևելյան պատի մոտ և նրա տապանաքարը վանք այցելած ուխտավորների ամենամեծ սրբությունն է գտնում¹⁴: Արջերի գերեզմանների երկրպագումը երեկոցն այսպես գոյություն ունեցած կենդանիների պաշտամունքի թույլ հետքերից է: Կարելի է նշել այդ պաշտամունքի նաև այլ հետք: Աչքացավ ունեցողները բուժվելու էին գնում նշանավոր «Եղին ախպուր» (Կուսափայա գյուղից արևելք): Պատմում են, որ ինչ-որ ժամանակ ամեն ասորի եղնիկ էր հայտնվում այնպես, որը ջուր էր խմում և անդունդը պառկում, իրեն կամավոր զոհաբերելով մարգկանց: Մեկ անգամ էլ սովորականի նման, եղնիկը հայտնվում է ագրյուրի մոտ, մարգիկ թույլ չեն առնում, որ նա պառկի և նետվում են նրա վրա: Կենդանին փախչում է անտառ, սակայն մարգիկ հեակից հասնում են և նետերով սպանում, որից հետո, փոխանակ միսը որպես մասագ համագյուղացիներին բաժանելու, յուրացնում են: Այն ժամանակից ի վեր ասաված այլևս եղնիկ չի ուղարկում այդ վայրը, այգուհանգերձ, ագրյուրը պահպանում է իր բուժիչ ուժը: Այնպես մոմ էին վառում և ոչխար մասաղ անում:

Օջախներ: Երկրպագվող վայրերի թվին են պատկանում նաև օջախները: Գրեթե ամեն գյուղում կար կիսավեր «սև տուն»՝ դարագամ, որի միայն պատերն էին պահպանված լինում կամ էլ բնակելի դարադամ, որանդ գտնվում էր ոչ միայն ավյալ գյուղի, այլև հարևան գյուղերի համար սրբազան օջախը: Երբեմն գյուղում մի քանի նման օջախ էր լինում: Ի տարբերություն խաչ-երի ու սօրփ-երի, օջախները կրում են առհասարակ անվա-

նումներ. Կուսապատում՝ էրիցանց ու Վեգանց օջախները, Գյունե-Ճարաարում՝ Միրդարեկանցը, Տողցոնցը և Խոջանցը, Վաղուհասում՝ Դրկանցը, Ավեաարանոցում՝ Մելիքանցը, Մովսեսում՝ Բգե-րանցը, Խըրխերում՝ Չալունցը, Սարուշենում՝ Քյոզանցը, Նընգիում՝ Դերանցը և այլն: Նշված բոլոր գեղքերում աղագատհմային անուններն օգտագործված են սեռական հոլովով և հոգնակի թվով՝ էրիցյանների, Վեգյանների և այլն: Դրանք գյուղերի՝ հիմնադիրների ազգանուններ են (էրիցանք և Վեգանք՝ Կուսապա գյուղի հիմնադիր առանձնակու առհմերից երկուսը) կամ այսպես հեռագայում բնակված, սակայն իրենց բարեկեցությանը և հարստությանը աչքի ընկած տոհմանուններ (Մեղրով գյուղի Միրդարեկյանները, Տող գյուղի Տողեցյանները, Գանձասարի Խոջանները), կամ էլ հին ծագմամբ ու երևելիությանը գովված առհմանուններ (Խոջանները՝ Հասան-Ջալալյան մելիքական առհմից, Բըղերյանները՝ Մելիք-Փարսազանյանների առհմից, Մելիքյանները՝ Շահնաղարյանների առհմից) և կամ էլ՝ սերնդե-սերունդ աանուաներ (Քոխյաններ) և հոգեորականներ (Դերյաններ) աված բնաանիքների անվանումներ: Ընդհանուր առմամբ, գրանք երբեմնի հղոր և կուռ առհմերի օջախներ են, որոնց որոշ ժառանգներ հեռագայում սնանկացել էին և մեծ հարգանք չէին վայելում, չնայած չէին էլ կորցրել իրենց պապական օջախների բարեգութ համարավր:

Լեռնային Ղարաբաղում էլ, ինչպես ջաա այլ վայրերում, օջախը համարվում էր բնաանեկան միարանության խորհրդանիշ: Այսպես էլ «Օջախ գահգլի» արաահայաությունը առհմն ընդհամաան գատապարտող ծանրագույն անեծք էր, քանդի ամեն աան օջախն ընաանիքի կյանքի կենարոնն էր: Պատվավոր հյուրը օջախի մոտ էր նստում: Հաճախ այսպես էին անդի ունենում կնուների և նջանգրեքի արարողությունները: Օջախին և աան բարի ոգուն էր ընդմիջու հրաժեշա աալիս նորահարսը ամուսնու աուն գնալիս, որանդ պեաք է խոնարհվել նոր օջախին: Օջախով էին երգվում՝ «էն օջախը վկա» արաահայաությունը խոսքի հավաստիության երաշխիք էր: Ցանկանալով ընգգծել, որ այսինչ ընաանիքը բարի ավանգույթների պահպանող և բարոյապես կայուն է, ասում էին՝ «Օջախ ա, է», իսկ լավագույն գովասանքն ագլկա համար «Օջախի աղջիկ ա» բառերն էին: Դիրքը հասարակության մեջ, երևելիությունը և հարգանքն ու բարօրությունը օջախի կամ ավելի ճիշտ՝ գրանում գանվող բարի ոգու միջոցով էին ձևոք բերվում: Եվ, ինչպես կարելի էր նրա բարեհուսությունը հայրական անից կրակի միջոցով աանել բաժանված որդու աուն, այնպես էլ կարելի էր գյուղի օջախի ղորությունը

¹⁴ Տե՛ս «Արցախ», էջ 163, Ան, Հինգ օր, «Մուրճ», 1889, № 2, էջ 263: Խաչեն գետի աջ ափին Առաջաձոր գյուղի մոտ (սխալ ձևով արտասանում են Առաջաձոր) է գտնվում Պրտգեսրեք վանքը:

անդամակցել մեկ այլ գյուղ: Այսպես, Վաղուհասում Դիլականց ընտանեկան օջախի ղորությունն ստացվել էր Պապի օջախից, իսկ այն Հաթերք էր անցել Դեմաշենից (Չայքենգ՝ Գյանջայի ջրջան):

Սուրբ օջախները ոչնչով չէին ապրանքավորում սովորական օջախներից ե, վերջիններիս նման, զբոսայգից նույնպես օգտվում էին տնտյին տնտեսության մեջ: Սակայն տյնտեղ միշտ մոմակալներ էին դրած լինում, հարկավոր ղեպքում մոմը վառելու համար: Հաղվադուտ գեպքերում «սուրբ օճախ»-ի մոտ նաեւ եկեղեցական իրեր՝ մեծաղե խաչ, Ավետարան, արծաթե կամ ոսկեղօծ տշի տեսքով նըշխարների տուփիկ և այլ առարկաներ էին լինում դրված, որոնք, սակայն, գրեթե տմենուր չքացել են արգեն, դրանք, անկտակած, ավելի ուշ ծագած պիսուրներ էին:

Մոմերով ե մատաղի սքլորով օջախ էին գտլիս աղոթելու ինչպես հիվանդների հտրաղաաները (կանայք), այնպես էլ հիվանդներն ու կախվածները: Աղորի պլուր թողնվում էր մատաղի վայրում, իսկ միսը սովորարար ասան էր եփվում ե ուտվում: Սակայն նընգիում, Դերտնց (Տերտե-րանց) օջախ-ից ապաքինում հայցող կախված-ները (որոնք հաճախ տյնքան շատ էին լինում, որ հերթ էր գոյանում) դիմում էին հեքիմ-հոգեորականների օժանգակությանը, ուր մինչե վերջերս, հմտություններն իր նախնիներից ժոտոնգած, տերտեր կարապեան էր: Հեքիմը ջրով լի բաժակ էր գընում հիվանդի ծոծրակին ե աղոթք ասելով, մեջը լցնում էր սուրբ կրակի վրա հալեցված մոմախառն կապար: Եռալու ուժից իմացվում էր, թե հիվանդը որքան ուժեղ է կոխված չար ուժերի կողմից: Արարողությունը կրկնվում էր երեք անգամ: Բուն օջախը մինչե այժմ էլ գտնվում է բակում, բաց երկնքի տակ, փոքրիկ սենյակի ավերակներում, որն այժմ արդեն աղատված է փլվող կաուրից:

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՁԵՎԵՐԸ

Սօրվա-երի և նման այլ վայրերի հաճախումը, որոնց մարգկանց գործերի ընթացքի վրա աղգելու հաակություն էր վերագրվում, ուղեկցվում էր այդ վայրերում գերրնական ուժերի բարեհաճությունն ապահովելու միտում ունեցող ծեսերով: Առաջնակարգ տեղ էր գրավում երկրպագման տմենատարածված ձեք՝ մոմ վառելը, որն ուղեկցվում էր խունկ ծխելով (իհարկե, ոչ միշտ): Վերջինս առանձնապես ընգունված էր հարաղաաների գերեղմանների այցելության ե հոգեհացի (քելխ) ծամանակ: Ասկայն ոգիների ե երկնային ուժերի բարյացակամությանն արժանանալու ամենախսկական միջոցն, այնուամենայնիվ, մտաղն ու հասարա-

կական ճաշերն էին համարվում: Հոգեհացին գե-րեղմանոց բերված ուտելիքներից ննջեցյալների գերեղմաններին ճոգբրածին (ճօքբրածին) էր դըրվում: Մեկ տարվա ընթացքում ննջեցյալի ասանը տրվող ամեն տեսակի հոգեհացերը (ծրմաւսաց) նրա հոգու կերակրման քողարկված ձեերն էին: Նվաղ քողարկված էր ընկալվում մատաղների իսկական իմաստը, որոնք ուշ ծամանակներում ինչ-որ բարեղործության ընույթ էին կրում:

Մատաղի միսը հենց տեղում էլ լրիվ ուտվում էր ե մտտուցվում պատահական անցորդների կամ ուղարկվում հարեաններին, ընգ որում՝ աղքատներին: Չէր կարելի մատաղը ուխտաանղից տուն տանել:

Մատաղներ: Մատաղները՝ ղոհարերություններն-ը լինում էին հասարակական ե մասնավոր Առաջիններն արվում էին մեծ՝ Զաակի, Վարգավառի, Վերտիոխման, Խաչվերաց ե այլ տոներին: Ընտրյալ անձանց մի խումը գյուղի ընակիչներից գրամ էր հավաքում ե գնում մի եղ, իսկ ավելի հաճախ՝ մի քանի ոչխար ե լավաշ: Անասունը տոնի օրն էր մորթվում, սովորարար եկեղեցու մոտ, առանց որեէ եկեղեցական ծիսակատարության, միսը եփվում էր մեծ կաթսաներում ու բաժանվում գյուղացիներին՝ լավաշի մեջ փաթաթված կտորներով: Մատաղ արվում էր նաեւ երաշտի ե այլ հասարակական տղետների ծամանակ:

Մասնավոր մատաղները սովորարար արվում էին տղոթատեղի մոտ, որոշ ղեպքերում էլ՝ գյուղում, օրինակ՝ ծանր հիվանդի առողջացման կամ ուխտի առիթով¹⁵:

Տերտերի ներկայությունը պարաաղիր չէր: Շատ գեպքերում «սուրբ» աղ (որի պաշտըրը ղէր-երը՝ տերտերները թողնում էին սօրվա-երի կամ եկեղեցիների մոտ) կամ սօրվա-ի հող էին վերցնում ու տնտսունին լիղել տալիս ե հետո միայն մորթում, նախօրոք երեք անգամ պաանցնելով սրբատեղի ջուրը: Մորթին ու տոջեի տղգրերից մեկը պաականում էին ղէր-ին: Զոհարերության համար միշտ արու անասուն էր ընտրվում՝ ցուլ, խոյ կամ աքլոր (վերջինս մեծ մասամը ղոհարերվում էր սուրբ օջախներին մոտ): Միսը հաղվագեպ էր բաժանվում հում վիճակում: Առվորարար մասնավոր մատաղն էլ էր եփվում ե կաոր-կաոր փաթաթվում լտվտշի մեջ: Նշանավոր տոներին ընգունված էր ավանդական կերակուրներ եփել (օրինակ, խաչիլ՝ սուրբ Սարգսի տոնին): Արրի մեծարման նույնպիսի ցտնկությունը են բացատրում սրբավայրի պատերն ու քարերը համրուրելը, ծնրագրումը, ապաշ-

¹⁵ Հիվանդի ջուրը ոչխար կամ աքլոր էր ջուրջանակի պտտեցում, եթե հիվանդը լավանում էր, այդ ոչխարը կամ աքլորը ղոհարերվում էր:

խարումը, պասերը, ընդհուպ մինչև կերակուրից լրիվ հրաժարվելը)։

Մոզական հնարներ։ Ղարարադցին առավելապես հավատում էր մողական հնարների ազդեցությանը։ Նա սրբավայրի հող, ջուր կամ թեփ էր քրտում կրծքին և հիվանդ անդին կամ մեջը սուրբ հող ու փոշի լուծած ջուր խմում։ Իր հիվանդությունը ղդեսաի կառնների հետ «կախում էր» կտմ թելով «կապում» սուրբ ծառի ճյուղերից, աղբյուրի քարին, եթե ծառ չկար, կամ էլ հենց տաճարից։ Անասունների համաճարակի ժամանակ Կուսադասու և շրջակա դյուղերի հովիվները անասուններին քշում էին Տավարախաչ սրբավայրի մոտ ու երեք անգամ պտտեցնում «սուրբ ծառի» շուրջը։ Հովիվներն այսանդ ջարդում էին իրենց ցուպերն ու կրաորները կախում ծառից։ Նախապանները նույն կերպ վարվում էին նաև խոշոր անասունների հետ՝ Դրննավազ դյուղի մոտ և Շոշի եկեղեցում¹⁶։

Կարելի էր, սակայն, հիվանդությունը նաև դամել սօրփ-ին։ Սարգսաշենում հիվանդները մեխեր էին խփում «սուրբ ծառին» և այդպիսով, ըստ իրենց, բուժվում հաղից։ Շաա սուրբ ծառերի վրա կարելի էր անենել այդպիսի մեխերի դլխիկներ, ինչպես նաև պայտեր (Մամձոր և Հանդուցրերք դյուղերի մոտ)։ Մառին կամ փեսայի վղին ու հարսի թեկն կրճրել-կաւրմօւ կապելով կարծում էին, թե դրանով շրջանակի մեջ են առնում բոլոր շար ուժերին։ Միաժամանակ, որը դարարադերեն կոչվում է կրճրել-կաւրմօւ, հավանաբար ուներ մողական նշանակություն։ Հավատում էին, թե ամպրոպից հեռո (որը խորհրդանշում էր բարի և շար ուժերի դոանմարար Բաշօ-երի հեռ) վերջին երկուսը օկապվում էին։ Շրջանակը չպիաք է անպայման նյութական լինելը, այլ կարող էր արվել դործողություններ, ընդ որում՝ եռակի։ Չար ուժերի կողմից «կոխված» երեխայի դլխավերը ձեռքով երեք անգամ շրջադիծ ջարժում էին անում, ձեռքին ունենալով ձու և մեխ, որոնք այնուհետև թաղում էին սպանվածի դերեղմանում։ Թխսին ձվերի վրա նրսաւեցնելիս, մեկ ձու ձեռքում երեք անգամ շրջադիծ շարժում էին անում ձվերի դամբյուղի շուրջը, հեռո այդ ձուն դնում մյուս ձվերի մեջանդը և նոր միայն նսաւեցնում թխսին¹⁷։

Սօրփ այցելելիս նախ երեք անգամ աչից ձախ, հաճախ ծնկտուք պտտվում էին դրա ջուրջը։ Նորապսակ դուլդը առն մանելիս նույնպիսի եռաշրջան էր անում փեսայի մայրը, որով ասես ղոհարերում էր իրեն, ինչպես մաաաղի ոլխարը կամ եղն են ղոհարերում, սախպելով սօրփ-ի շուրջը եռաշրջան

անել։ Այդպես էր մեկնաբանում ժողովուրդը։ Պեաք է ենթադրել, որ շրջան անելու ծեսի նպատակն էր ղուլդին ու քավորին ավելի ամուր կապել միմյանց, նրանց հարարերությունները պահպանել շար ուժերի ներխուժումից¹⁸։

Հավատում էին, թե շրջանի մեջ առնելը «կապում» է, իսկ շրջանից ելնելը «արձակում», «ազատում»։ Նման դործողություն էին վերագրում ճեղքով անցնելուն։ Սարիբեկի սօրփ-ի մոտ, Պաղեսարերք վանքում (Հավանաուքում) քարեր կան, որոնցում ճեղքեր են արված։ Այդ ճեղքերով սողալով անցնում էին չրեր կանայք, որպեսդի ազաավեն անպաղությունից։ Մամձորում սուրբ ծառի հին արմատի ճեղքն էին խցկում ըկացալով առաապող երեխաներին։ Շմոնեքում (Գյունե-Ճարաար դյուղի մոտ) ժայռն ու երեք մեծ քար հորաաանցման ինչոր բան են կաղմում, որով անցկացնում էին այն կովերին, որոնք պահում էին կաթը, թույլ չաալով, որ հորթը ծծի կամ կթեն։ Գիղաթ ուխաաաեղի մոտ (Հին Քյաթուկից ոչ հեռու) երաշաի ժամանակ ժայռի ճեղքը ջուր էին լցնում։ Իրը «երկնային ջրերն աղաաւում» էին և հորդ անձրև էր դալիս։ Նորաշեն դյուղում ալար երեխաներին սուրբ ծառի փչակն էին խցկում։ Ճեղքով անցնելը մարդուն ու անասունին ոչ միայն «մաքրում» էր ամեն շար կախարդանքից, սլլև ընդհանրապես արմաաապես «փոխում» էր մարդուն։ Գուցե հենց դրանով է պայմանավորված դարաբադցիների հավասաիացումը, թե ծիաժանի աակով անցնողների սեռը փոխվում է՝ աղամարդը կին է դառնում, կինը՝ աղամարդ։

Հեոնային Ղարարադում լայնորեն աարածլած էր համանման դործողությունը ցանկալի դործողության դրդելը։ Վերը նկարագրված է, թե ինչպես ծննդարերությանն օդնելու համար աոողջ կինը թխսի նման նսաում էր երդիկի աակ, նմանակելով ձու ածելը՝ «Ծս արդեն ածեցի, ղու էլ արադ ծնիր»։ Եթե աղա էր ծնվում, տաամերը պորաալարի մի մասը դցում էր երեացող անդ, «որ մեծանալուց հեաո աղան չամալի մեծ հասարակությունից և որոշակի դեր խաղա այնանդ»։ Իսկ եթե աղջիկ էր ծնվում, պորաալարը դցում էին հեոավոր մի անկյուն։ Հավատում էին, որ այդ դեպքում աղջիկը կլինի համեստ և ամոթիաժ անակյաց տնաւսուհի։ Թաղումից հեաո կանայք մաքուր լվանում էին ննջեցյալի սպիաակեղենը, որպեսդի նրա հողին մաքուր վիճակում ներկայանաար այն աշխարհ։ Շաա

¹⁶ Տե՛ս Գ. Израелов, Село Касапет, СМОМПК, т. XIII, էջ 49. «Վարանդա», էջ 202։

¹⁷ «Վարանդա», էջ 243։

¹⁸ Համանման ձևով Նովդորոգի նահաւդում հովիվները դարնանը մինչև հոտը դաշտ դուրս բերելը երեք անգամ շրջանցում էին այն, որպեսդի համախմբեն և թույլ չտան ցրվելու, որ դաղանները դաշտում չհարձակվեն նրա վրա, Տե՛ս Феноменов, Современная деревня, I, М., 1925, էջ 106։

հնուց են գալիս այն սովորությունները, որոնք կապված են երաշտի ժամանակ անձրեւ, և հակառակը՝ տեական հորդ անձրեւների ժամանակ արեւ կանչելու հետ: Եղեւերի (կըռեւերի) փոխարեն արորին լրծվում էր մի քանի կին, իսկ մի քանիսն էլ քշում էին նրանց, շարունակ ջուր լցնելով գլխներին և հայհոյելով ամենավերջին փողոցային բառերով: Կռեւը շոբերով մտնում էին առուն կամ աղբյուրի նավ-ը և արորով մի քանի ակոս անում ջրում, իոկ կանանց խումբը աղերսում էր երկնքից՝ ի վերուստ անձրեւ խոսքել: Այնուհետեւ, եկեղեցում աղոթելուց ու աանը պաարաստած լօյս-երը՝ եռածայր մոմերը վառելուց հետո, հասարակական մաաաղ էին ա-նում (Վաղուհաս, Հաթերք, Մամձոր):

Ցանքսերի ծլելու համար վաանգավոր աեա-կան և հորդ անձրեւները զագարեցնելու նպաաակով արեւ էին կանչում, որը, ըսա զարարողցիների, ի-գական սեռի էակ է: Կանայք հավաքվում էին եկեղեցու գավթում և փոքր՝ 8—10 տարեկան աղջիկ-ներին օգնում խաչաձե կապված փայտիկներից տիկնիկ պատրաստելու, որին կնոշ շոբեր էին հագ-ցրնում: Այնուհետեւ աղջիկները տիկնիկը՝ Ձոլիւն, տանում էին բսկից բակ, երգելով. «Ձոլի, Ձոլի, Ձոլի չկա: Մենք խավիժ ենք ուղում սարքել, յուղ չկա: Ձոլին ծովն է ընկել, հանող չկա, ձու տվեք ձեռը գնենք, յուղ ավեք մաղերին քսենք» և այլն¹⁹: Հավաքում էին յուղ, ձու, ալյուր, ըրինձ, հաց և այլ ամենը աանում եկեղեցու գավթի, որանդ հա-տուկ խաշիլ էր եփվում և հենց տեղում, տիկնիկի ներկայությամբ, այն ուաում էին գյուղի կանայք:

Ինչպես անձրեւ, այնպես էլ արեւ ձկանելուա դեպքում տղամարդիկ միայն հտնգիսաաեսի գե-բում էին լինում, մասնակցում էին ըացաուպես կանայք՝ վերապրուկներ այն ժամանակների, երը հողի մշակութունը բացառապես կնոջ գործ է եղել: Կարկուտը դադարեցնելու, եղանակը ձշշելուա. չար ոգիներին քշելու համար. ժողովուրդը, ըացի ըոլոր զանգերը աալուց և ամեն կերպ աղմուկ բարձրաց-նելուց, նաե շուտ էր աալիս՝ պրանում էր քարեր, կանայք եոոտանիները՝ քաղանեերը շրջված զուրս էին գցում բակ՝ անձրեի տակ, իսկ որպեսզի խոշոր կարկուտը մանր դարձնեն, սկսում էին կարկաա-հաաիկը դանակով կամ կացնով կիսել: Կինը որ-պեսզի հղիանար՝ ծընրաւաբ, ծոծրակին ծանր քար բոնած, ծնկալոք եոաշրջան էր անում եկեղեցու շուրջը, որից հետո աերաերը (կամ վանականը) նրան իր փարաշայի քեղ-ի (փեշի) տակ աոնելով, աղոթք էր կարգում: Կինը քարը հետը տուն էր աա-նում:

¹⁹ Հմմտ. գետաշենցիների (չաթենցիների) նույնպիսի սովորւթի հետ, Փ. Джебранов, Село Чайкенд, СМОПРК, պր. XXV:

Եթե անասուն էր կորչում և չէին կարողանում գտնել, որպեսզի այն անասաում կամ գաշաում գալի ըաժին չգաոնար, վերջինիս երախը հատուկ ձեով «կապում» էին, որը կոչվում էր կրկլապ: Փուղ կամ պարան էին վերցնում և դրանով իրը թե այն վայրի վերեում, որտեղ, ըստ ենթագրության, տեաք է լինել կորած անասունը, օգում երեք ան-գամ շրջան էին տնում, ասելով. «Գալլ եմ ըոնում, գալլ եմ կապում» և այլն: Այդպիսով, անասունին ասես վերցնում էին շրջանի մեշ, ուր չէր կարող սողոսկել գալլը, այնուհետեւ քուղը (կամ պարանը) եոահանգույց կապում էին զանակի կամ դաշույնի սայրին: Կար նաե մեկ ալլ տարրերակ՝ կացնով օգում նույնանման շարժում տնելով, տյն խփում էին ըրդի ստնղերքի աաամների մեշ և այնպիսի տեղ թաքցնում, որ ոշ-ոք չկարողանար ձեոք տալ: Հավաաացնում էին, որ իրը թե հովիվները հաճախ հաշորդ օրը կամ մի քանի օր անց գտնում էին տ-նասունին անտաոում կամ գաշաում հանգիստ արածելիս, իսկ նրա կողքին գալլ էր լինում, որն ի վիճակի չէր լինում րացելու երախը²⁰:

Ըստ ժողովրդական հավաաալիքների, ոշ միայն գործողութունն ուներ մոգական ագդեցու-թյուն, ալլ նաե բաոում ամփոփված միտքը և նույ-նիսկ բաոը: Հավաաում էին, թե օրհնանքը կամ անեժքը մարգուն կարող է գարձնել երջանիկ կամ դժբախա: Փորձված պաոավները, հեքիմները և կա-խարգները՝ չօփչիեերը, աղոթքների, անեժքների, հմայությունների և այլնի մի ամրողչ աաշար ու-նեին, որոնց երեմն արդեն իմաստը կորցրած (վաղուց մոոացված լեզուներից մեղ հասած) բա-ոերի «հաշաագոոժ ուժով» միայն, իրը թե ցանկա-ցած արգյունքի էին հասնում: Աույն մոգական բա-նաձեոմները չէին հայտնում կողմնակի մարգ-կանց, վսպենալով, որ դրանք կկորցնեն իրենց ուժը (ալվիլի շուտ՝ վախենալով, որ կկորցնեն իրենց եկամուտը) և գաղտնի իրենց տոհմի ներսում փո-խանցում էին սերնդե-սերունդ: Հավատում էին, թե բաոն այնժամ է պահպանում մոգական ուժը, երը գրված է: Փորձված հեքիմները եոածալ թգթերի վրա գաղտնի աղոթքներ էին գրում, որոնք հիվան-դի ղգեստին էին կարվում, գրվում բարձի տակ, կամ էլ թաղվում դոան. շեմի հողի մեշ: Երեմն այգ թղթերը 3—4 մեարանոց թղթագլանի տեսք ունեին, հավատում էին, որ նման թղթագլաններն ունեն մշտական ուժ, այն գեպքում, երը եոածալ թղթերն իրենց ուժը պահպանում են միայն որո-շակի ղեպքում և որոշակի ժամանակ:

²⁰ Հմմտ. օսերի համանման սովորութի հետ, ՏԿ՝ս Դ. Փ. Чурсни, Осетинны. Этнографический очерк, Тиф-лис, 1925 (Отд. отт. из „Трудов Закавказской Ассо-циации“, сер. 1, Юго-Осетия).

կարծում էին, որ մարդ ամենից ավելի տու-
ժում է շարակնումից (աչքով աալուց), ընդ որում,
այդ վաանգին ենթակա է ոչ միայն մարդը, այլև
րնասանի անասունն ու թռչունը և նույնիսկ մեղուն
ու շերամի որդը: «Չարակնումից» աղաավում էին
սարբեր հմայիլներով, ամենից առաջ՝ աշկը ճե-
լնոճնեռով, որոնք ճերմակապուա աշկների տես-
քով սե խորանարդիկներ էին և կախվում էին
օրորոցներից, երեխաների ուսածապավեններից,
անասունների վղից: Կենդանացած շերամի սերմը
շարակնումից պահպանում էին կողքին ձու գնելով,
լեռնային Ղարաբաղում առանձնապես հավաաում
էին երկաթածառի՝ բոշնու, ինչպես և նրանից շին-
ված ամեն անասկի իբերի պահպանական ուժին:
Վսաահ էին, որ բոշնու լուծը եղներին անպայման
փրկում է շարակնումից²¹: Վերջապես, կարելի էր
շարակնումն էլ, ինչպես ամեն մի այլ հիվանդու-
թյուն, «վերացնել», «մեխել», ինչպես այդ անում
էին Մամձորում, սուբբ ծառի բնին մեխեր խփելով
և կրկնելով. «շար աշկ, շար մէխ»: Վախենալով
շարակնումից, դարաբաղցին վախենում էր համրել
իր ունեցածը: Նա, իհարկե, հիանալի դիակեր, թե
քանի եղ, կով, ձի, էշ, ոչխար, հավ ունի կամ թե
քանի ջվալ²² բերք է հավաքել: Ասկայն նա երբեք
բարձրաձայն չէր հաշվում և նույնիսկ երեխանե-
րին հաճախ չէր հայանում իր ունեցվածքի ու ե-
կամաի չափը, ասես վախենալով, որ իր խոսքերը
ծածուկ կլսեն շար ողիները՝ քաշկ-երը (քաշք), ո-
րոնք, իհարկե, կաշխաաեն ամեն կերպ «փշացնել»
նրա ունեցվածքը: Համրանքի նկաամամբ այդ վա-
խըն է, որ այժմ էլ երբեմն հանդիսանում է այն
բանի պաաճառներից մեկը, որ դարաբաղցին մեծ
դժվարությամբ է իր ունեցվածքի մասին պաշաո-
նական անդեկություններ աալիս, դրանով դժվա-
րացնելով նոր՝ հեհհղափոխական կարդերում իր
իսկ անանասական կյանքի ոացիոնալ կաղմակերպ-
ման համար այնքան անհրաժեշտ վիճակադրական
հեաագոաությունները: Համրանքի «դժբախա հե-
անանքից» դարաբաղցին իրեն պաշապանում է
նույն դործեւաճեերով, ինչ որ շարակնումից:

ՍԱՏՍԱՆԱՆԵՐ՝ ՔԱՇԿ-ԵՐ

Բնության խորհրդավոր թվացող երեուլթների
գիաական րացաարությունները դեռ այնքան քիչ
են թափանցել լեռնային Ղարաբաղի դյուղացիա-
կան պանդաժների միջավայրը, որ մինչև վերջերս
էլ այնանեղ աուկա էր վախը՝ այդ երեուլթներին իշ-
խող ուժերի նկաամամբ: Այդ վախն առանձնապես

²¹ «Վարանդա», էշ 240:

²² Մեկ ջվալը կամ 10 լաքը=7,5 փթի, մեկ լաքը՝ 30
ֆունտի:

ուժեղ էր քաղաքային նոր մշակույթի հեա քիչ
առնչվող կին բնակչության շրջանում:

Ըսա դարաբաղցիների պաակերացման, բնու-
թյունը լի է շար ողիներով՝ քաշկ-երով: Հավաաում
էին, թե նրանք են ուղարկում հիվանդությունները,
րարոյական ծանր ապրումները, մահը, րնանեկան
դժբախաությունները և գործերի անհաջողությունը,
որ նրանք ամենուր են՝ ջրում, օդում, ժայռերի մեշ,
հաակապես մութ անձավներում ու ժայռածերպե-
րում, լքված ջրաղացներում ու ավերակներում: Ա-
վեաարանոց դյուղում, մելիքական դարադամներից
վեր րարձրացող մուաքը աանում է քարանձավ՝
Վաշկաոճ: Թաղար և Աղոխ դյուղերի միջև դանը-
վող ինչ-որ ժամանակ խիա անաառներով ստվերա-
մած անձավները մինչև այժմ էլ կոչվում են
Քաշկաոճ: Այդ վայրերում դարաբաղցին այժմ էլ
վախենում է շրջել գիշերը: Ղարաբաղցիների երե-
վակայական քաշկերը կարող էին լինել աղամարդ
կամ կին, ծեր, երիաասարդ, երեխա: Ոմանց կար-
ծիքով, նրանք անմահ են (Աոս, Ճարաար, Հա-
թերք), իսկ ծամձորցիների կարծիքով՝ մահկանա-
ցու, ընդ որում՝ նրանց կայծակն է սպանում, որից
նրանք աշխաաում են պաասպարվել րարձր ծառե-
րի վրա և քարերի տակ: Այդ է պաաճաոր, որ հրեշ-
աակների թուրը՝ կայծակը, ամենից ավելի հաճախ
հենց այդ վայրերին է խփում: Քաշկ-երը սիրում են
դոռնով հարսանիքներ սարքել, որը, սակայն, ան-
ցորդին կաաակով (տեազ) գրավելու միջոց է, որ-
պես նրանց դործեւաճեերից մեկը: Պաամում էին,
որ մի անգամ քաշկերը սոսեցի Ջհանդիրին հրա-
պուրել են իրենց երաժշաությամբ, աարել հասցրել
ժայռի կաաաըը և առաջարկել, որ ցած թռչի: Ջը-
հանդիրը խաշակնքել է՝ երաժշաությունը դադարել
է, բոլոր քաշկերն անհեաացել են, նրան թողնելով
մենակ: Ասում էին, որ իբր քաշկերն են ջուրը գցում
ափին քնած մարդուն կամ դաըիվայր դյուղում լեռ-
ներում քնածին: Իրր քաշկերը սողոսկում են ախոո,
հեծնում ձիերին, րաշերը հյուսում և շարշարում
մինչև քրանեցնելը: Մի անգամ անրը ձյութ է քսում
ձիու մեջքին, իսկ առավոտյան այդ ձյութին կպած
քաշկ է բռնում: Քաշկ-երը մուլություն ունեն՝ նոր
դեեստներ դողանալ աներից, պճնվել և ամբողջ
գիշերը պարել: Հաջորդ օրը աանաիրուհին դանում
է այդ դեեստներն իրենց անղում, րայց ճմրթված
և բծերով ծածկված:

Գիշերը քաշկերը դյուղերն են սողոսկում և
քնած երեխաներին խեղդում օրորոցներում: Լուսա-
դեմին մայրը երեխային դանում է մեոած: Ճիշա
է, նա չի ցանկանում խոսաովանել, որ երեխային
կերակրելիս քնել է և խեղդել իր կրճքով: Ամեն
ինչում մեղավոր են քաշկերը:

Պատմում էին, որ քաշկերը կարող են ընդու-

նել ցանկացած կերպարանք, օրինակ՝ այժի ու նույնիսկ ճանճի և վնասել, որ նրանք երբեմն կախարդում են մարդու (սովորաբար կանանց) ու զայլ մրբալիսիլ դարձնում, որը գիշերը գայլի ոհմակների հետ է թափառում, իսկ ցերեկը մարդկային կերպարանք ընդունում է վերագառնում մարդկային հատարակություն, որ մրբալիսիլ-ն է քնած մայրերից փախցնում օրորոցի երեխաներին, որոնց ոսկորները հետո գտնում են գլուղի ծայրամասում, որ ալդ նա է քանդում թարմ գերեզմաններն ու դիրքը խժոռում: Բայց եթե գտնեին ե այրեին մրբալիսիլ մորթին, կախարդանքը կանցներ ու մարդուն էլ կդադարեր գիշերը մրբալիսիլ-ի վերածվելուց:

Պատմում էին, որ Բաշկը. սիրում է մարդու ընկալարանի մոտերքը, ամենից հոճախ՝ շնմբի մոտ նստել, ի հակադրություն տան ըրրի ոգու, որը բաշկում է օջախի մոտ: Ըստ ղտրարաղցիների հին հավաաալիքների, հարսանիքի թե ծննդի դեպքում, կերակուր եփելիս կամ կաթ եռացնելիս քաշկը ներկա է լինում, ավելին՝ տշխտտում է շուռ տալ՝ քրտըցնել, շարով խափտնել ամեն ինչ: Իդուր չէ, որ նրա ոտքի թաթերն էլ են ջուռ տված՝ կուռնկներն առաջ, մատները՝ ետ: Քաշկն տմեն ինչ թարս ու հակառակ է անում: Մի տեղամ շտկուր-ապուր (Գյունե-Ճարաար) հաջողվում է մի քաշկ բռնել, որը չէր նկատել, թե ինչպես են իր դգեստի մեջ պողպատե ասեղ իրում: Սատտնան ծառայում է Հակոբ-ապուրն այնքան, մինչև չի խոստանում, որ չի վնասի նրան: Քաշկն ամեն ինչ տնում էր պահանջվածին հակառակ: Սյսպես, եթե պետք էր նրան ջրի ուղարկել, ապա «ջուր բեր» ասելու փոխարեն պետք էր ասել՝ «եուժր վերցրու ու ջտրգի»:

Պատմում էին, որ Բաշկ-երն ամենուր հոյտներվում են տրեի մտյր մտնելուց հետո, մութն ընկնելուն պես: Զոուշացնում էին, որ գիշերը ոչ ոք չկոտան տ ջուր չիմի տովից կամ տղրյուրից՝ չլինի թե քաշկը քաշի, գցի ջուրը ե խեղդի, տյգ է պտտաճառր, որ կւանալուց տուաջ պետք էր խտշակնքել (Սոս գ.): Չէր կարելի արեամուաից հետո փոխարինարար մաղ, կշեռք, կրակ տալ, ալլադես գրանց հետ կապ ունեցող առարկաներն ու պաշարները կկորցնեին իրենց ըրրիքը (քառաբյաթը) և արագ կսպառվեին, Բաշկ-ը գրտնք կթոցներ տնից:

Զոուշացնում էին, որ մայրամուտից հետո չի կարելի տունն ավելել, թե չէ հանկարծ կդիպչեին սատանային: Եթե խիստ անհրտժեջտ էր ավելել, ապա պետք էր տվելից ծղոտ կոտրել ու գցել կրակը: Նույն պատճառով չէր կարելի աաք ջուրը թափել գետնին, այլ պետք էր մեկ այլ ամտնի մեջ լցնել (Թաղլար գ.): Չէր կարելի աղոր ջեմքի մոտ թափել, քանի որ այնտեղ Բաշկ-երն են նստած լինում:

Մթնշաղն ընկնելուն պես կանայք գաղարում էին գործն ու կար ու ձեռ ե ընգհանրապես ամեն տեսակի ձեռագործ անելու: Սա տոանաձնապես պարտադիր էր խաշելիությունից ե Զաակից հետո ութ օրվա ընթացքում՝ մինչև Համարածում²³, թե չէ հավկուրություն՝ հավՄօր կարելի էր ստանալ: Ըսա երեուլթին, եթե ծննդկանին արգելվում էր արեի տակ ելնել կամ նորահտրսին՝ քառասունքի ընթացքում ցերեկը ջրի գնալ (կարելի էր միայն մինչև արեածագը), ապա տրամարանորեն գա ըխում էր այն պատկերացումից, թե կինն այգ ժամանակ «անմաքուր» (պիղծ) է, ասես գտնվում է մութ ուժերի իշխանության ներքո ե իր երեալով կարող էր «պղծել» տրեի ճառագայթները:

Քաշկ-երի շար արարքները խափանելու նպատակով աղմուկ էին բարձրացնում: Նման իմաստ ուներ ծննդի ժամանակ տանը տիրող աղմուկը, հարսի ու փեսայի շուրջը փողոցում մակարների արձակած կրակոցներն ու ճիշերը, կարկուտի գեպքում ըլլոր պանգերի ղողանջը, նավասարդի գիշերվա կրակոցները: Սակայն սատանաներին քշել կարելի էր ե խաշակնքելով ու Քրիստոսի, Ասավածամոր կամ ընգհանրապես սրբերի անունը շնչալով: Քաշկ-երն ամենից ավելի վախենում էին պողպատե իրերից: Գա, հավանարար, կապ ուներ այն համոզման հետ, թե պողպատը (հրահանր) ադգակից է կայծակին, քանի որ քարից կայծ է հանում, ծննդի ժամանակ ծննդկանի ըրրձի տակ պողպատե և երկաթե իրեր՝ իլիկ, դանակ, մկրաա, գաշույն, կողպեք էին գնում, իսկ շեմքին, որտեղ Բաշկ-երն էին նստած՝ շղթա էին դցում: Նույնպիսի պողպատե առարկաներ էին գնում ե երեխայի ըրրձի տակ: Հարսանեկան արջառի (կամ ոչխարի) արյան մեջ թաթախված խոփը, գանակը ե ըանալին էլ համանման նշանակություն ունեին: Ավագ շարաարանաց շտրտթի ուրրաթ օրը գարրիները պողպատե օղեր էին կուում, որոնք աղջկաները գնում էին մաաներին Բաշկ-երից պաշտպանվելու համար (Հագրութ, Թաղլար ե այլ գլուղեր): Երեխաների ուսածապավեններին պողպատե փոքրիկ հրահանր²⁴ էին կարում, որը նրանց պաշտպանում էր շար ոգուց ու կայծակից: Հավաաում էին, որ հենց այդտեղ (թիկունքում) է թաքնվում սատանան:

Ընդհանրապես, հավաաում էին, թե ոչ միայն շնչավոր, այլ նաև անշունչ առարկաները Բաշկ-երից պաշտպանելու համար պետք է դրանց պգես-

²³ Զատից հետո մինչև Համարածում, ուրրաթ օրերը, գլուղացիները չէին շրջում՝ «տուրնուր չըն տամ» հողը, այսինքն՝ չէին վարում և կամ փորում այգին ու բանջարատոցը:

²⁴ Այդ օգակածե հրահանները դարրիները կուում էին Ավագ շարաարանաց ուրրաթ օրը, որը և կոչում էին ծրփաթառուր: Այգպես էին կոչվում նաև այդ օրը ուսածապավեններին կապվող փոքրիկ խաչերը:

ուի դործվածքի մեջ ասեղ խրել կամ լայնագլուխ մկներ և կտմ պոյտ խփել զուանը: Կարծում էին, սր շարականման պատճառը սովորորորը քաշկ-երն ևն և որ նրանց շարադուշակ շունչը (նտֆասը) պատում է այն առարկաները, որոնք մեկին դուր են դալիս: Այդ է պատճառը, որ դրանց նկատմամբ էլ դործի են դրվում այն բոլոր հնարները, որոնք րացառում են շարակնումը: «Աշկավ տալ», «աշկը նի աալ» արաահայտութունը հավասարադոր է անաֆաս նի կալ»՝ շնչով ներթափանցելուն²⁵:

Ըսա ժողովրդական հավատալիքների, պետք էր վախենալ ոչ միայն շար ողիներից՝ քաշկերից: Հավասացնում էին, որ իրր աարեր սրավայրերում բնակվող րարի ողիներն էլ կարող են վնասել մարդու, եթե նա պաաշաճ մեծարանք չցուցարերի իրենց նկատմամբ՝ դդակը չհանի, չսոնարհվի, ակնածանքով չհպվի, մոմ չվառի և այլն: Ասում էին, որ նրանք, իրր, շաա ուիակալ ևն և որ ցաաման պահին քաշկերից առավել վտանգավոր են: Այդ պատճառով էլ որևէ դժբախտության դեպքում նախ անհրաժեշտ էր իմանալ, թե դրանցից որն էր պաաճառը և ինչպես կարելի է սիրաշահել ու ցառումը ողորմածությամբ փոխարինել: Ահա թե ինչու էր ժողովուրդը դիմում հեքիմներին, կախարդներին ու դուշտներին, որոնց թիվը շատ էր լեոնային Ղարարադում:

«ՍՐԲՆԻ ՄԱՌԱՆԵՐԸ»

Լեոնային Ղարարադում, ինչպես նաև հայկական այլ դավաոներում, մինչև վերջին ժամանակները եկեղեցական տոներին շաա սրբերի պատկերի մոա կարելի էր ականաաես լինել հետևյալ անսարանին. աաճարի մուաքի մոա դետնաաարած թավալվելով, ջղաձղումներից ցնցվում ու մոլուցքից դիաակցութունը կորցրած, անկապ րաոեր էր արաարերում որևէ տղամարդ կամ կին (կամ մի քանի հոդի): Հավասում էին, թե նրանց հետ այդ պահին ինքը՝ սուրբն է խոսում²⁶: Այդ «սրբերի ծաոաներին» («սորփի դուլ» կամ ընկնավոր) ամբոխը րարհաճությամբ էր բնդունում: Պաամելով իրենց տեսիլքների մասին, նրանք իրր թե հաղորդում էին սրբի կամքը, որը մեծ մասամբ հանդում

²⁵ Մենզի ժամանակ ծննդկանին անունով չէին դիմում, վախենալով, որ սատանան կարող է լսել և, օգավելով դրանից, զխահան անել ու հախշտակել նրան: Ահա թե ինչու մեծեր իրար հազվադեպ էին անունով դիմում, արտահայտվելով այսպես՝ իմ ամուսինը, քո տղան, ավագ հարսը, ամուսնու հայրը, այսինչի աղջիկը կամ տղան և այլն, իսկ երեխաների անունները աղավազում էին:

²⁶ Դիզափայտի ուխտավայրի մոա նման մի տեսարան է նկարագրել Ա. Բարախանյանը: Տե՛ս նրա «Ուխտավորի հիշատակարանը», էջ 73:

էր հնադտնդվելու, աղոթելու և սրբին առատաձեոն ընծաներ աալը շմոոանալու կոչին, որոնք, անշուշտ, հետադայում րաժին էին դաոնում այդ նույն «սրբերի ծաոաներին»: Ժողովրդական անահավատության այդ կոպիտ շահադործմանը վերջ տրվեց միայն հեղափոխութունից հետո, համենայն դեպս, այն վայրերում, ուր ես եղա, այդ «սրբերի» մասին խոսում էին որպես բոլորովին անհետացած երևույթի:

ՆՐԴՈՒՄ

Իր խոսքի ճշմարտացիութունը հավասաելիս, դարարաղցին սովոր էր երգվել այն ամենով, ինչը սուրբ էր նրա համար: Աակայն աակավին վերջերս, դաաական հեաաքննության ժամանակ, ճըշմարտութունը պարզելու համար դիմում էին յուրատեսակ «Ասածու դաաասաանին», որի եղանակները կրում էին հինավուրցության հաաակ հեաքեր: Երր չէին րավարարում ուղղակի հանցանշանները և դաաավորները չէին կարողանում կողմնորոշվել դործի մեջ, հարցը պարզվում էր հասարակական երդմամբ: Մեղադրյալին աանում էին եկեղեցի, ուր հողեորականը նրան նախ ստիպում էր խաչին և Ավաաարանին խոնարհվելով երգվեր անմեղութունը, ապա րերում էին րեմում վառվող մոմերի մոա: Եթե նրան հաջողվում էր մի փչելով հերթով մարել մոմերը, անմեղ էր ճանաչվում: Այլապես պատասխանաավության էր ենթարկվում:

Առավել պարզունակ միջոց էր երգվեցնելը ոչ թե եկեղեցում, այլ հեթանոսական դիցարանության մնացուկի՝ սրբի մոտ: Այսաեղ ևս մոմեր էին վառում և նույնպես պահանջվում էր մի շնչով հերթով մարել դրանք: Բայց ներկաներից ամեն մեկը նախապես մի քար էր վերցնում և վեր շարտում, ասելով. «Աստուծ, մեղավորին քարը աու թօղ անիս», «Ասաուծ, դու մեղավորին պտտժիս» (Մամձոր դ.): Այդ րանաձեում, ըսա երևույթին, պահպանվել էր վաղնջադույն ժամանակների՝ ճաաածու դաաարանով՝ մեղավոր ճանաչվածներին անդունտեղը քարկոծելու վերհուշը:

Լեոնային Ղարարադում այդ հասարակական երդումը ջաա ճնշող անսարան էր համարվում: Սովորարար, շաա քչերն էին իրենց ենթարկում նման երդման և դերադասում էին աուդանք վճարել և աոհասարակ դրամական աույժ կրել, քան արժանանալ ստորացման: Հաըկ է նշել, որ նույնիսկ այն դեպքում, երր եկեղեցում կամ սրբի մոա մոմեր մարելով պարզվում էր մարդու անմեղութունը, այնուամենայնիվ, հասարակական կարծիքի մեջ միջոտ կասկածանքի որոշ սավեր էր մնում նրա վրա:

Պատմում էին, թե մի ժամանակ երկինքն այնքան ցածր է եղել, որ քսվել է երկրին, և Աստված շրջել է երկրում ու դրուցել մարդկանց հետ: Այն ժամանակ հացահատիկը երկար հասկերով, առանց ցողունի, երկրից ուղիղ երկնքին է հասել: Ասկայն մի անգամ մի պառավ երեխան դրկին անցնելիս է լինում արտի միջով, երեխան արաում կեղառում է: Պտուղը մի քանի հասկ է պոկում (այլ՝ Մամ-ձորի վտրկածով՝ լավաշ է հանում) և սրում երեխայի հետույքն ու կեղառված հասկերը անդդու-շորեն այնպես է դեն նետում, որ խփում է երկնքին: Գոռում է ամպրոպը և երկինքը ճաթյունով վեր է բարձրանում: Լսվում է Ասածու զայրացկոտ ձայնը. «Այսուհետ, բարեպաշտներից բացի, ոչ մի մարդ ինձ չի տեսնի»:

Երկնքից էլ գենը վեր ձգվեցին նաև հասկերը, բայց շնորք սկսեցին խղճալի ոռնալ: Աստված խղճաց նրանց և մի-մի փոքրիկ հասկ թողեց վեր ձգված ցողունների ծայրերին: Այդ օրվանից ասածուն անսնել կարող են սոսկ բարեպաշտները, այն էլ այն դեպքում միայն, երբ երկինքը բացվում է, իսկ երկինքը բացվում է մեծ առների (օր. Համ-բարձման առնի) նախօրեին կամ ուժղին ամպրոպի ժամանակ, երբ որոտի խլացուցիչ դդրդյուններին հաջորդում են թուր-կայծակները (Առս)²⁷: Եվ եթե մեկի բախար բերի ու կարողանա այդ բույսերին նայել երկնքի ներսը ու որե՛ն ցանկութուն հայտնի, այն անպայման կկառարվի:

Արևն ու լուսինը հարադատ քույր ու եղբայր են: Քույր-արևը արտնջում էր, որ վախենում է՝ դի-շերը դուրս դնալ, իսկ ցերեկն էլ ամաշում է՝ բոլորը իրեն են նայում: Մայրն ասաց այնժամ. «Լուսին, որդիս, դու ման արի դիշերը, իսկ դու, Արևիկ, ման կդաս ցերեկը: Իսկ որպեսզի ոչ-ոք քեզ չնայի, ահա, վերցրու այս մի ասեղը և ծակիր բոլոր նրանց աչքերը, ով կհամարձակվի քեզ նայել: Եվ ահա քույր-արևն առյուծին նսաած, ցերեկը ճանապարհ է ընկնում երկնքով և իր ասեղ-ճառագայթներով ոչ ոքի չի թողնում նայելու իրեն, իսկ առյուծը նրան պահպանում է շար ողիներին՝ քաշկ-երի հարձակումներից (Սոս, Մամձոր, Վանք):

Թե՛ արևը, թե՛ լուսինը հերթով դնում են մոր դիրկը և հերթով էլ այնաեղից ծաղում: Արշալույսին ու վերջալույսին երկինքն այրվում է վառ կարմիր ու մանուշակադույն փայլով, քանի որ լուսա-առուներից մեկը՝ մայր մանողը, վաղօրոք հրճվում է մոր փաղաքջանքի սպասումից, իսկ մյուսը՝ ծա-

գողը, հենց նոր է դուրս եկել նրա ջերմ գրկից (Մամձոր):

Երբ մարդ է ծնվում, երկնքում մի նոր աստղ է հայանվում և լույս է առնում նրան մինչև կյանքի վերջն ու ընկնում է. հենց որ նա մեռնում է, խոշոր աստղերը պատկանում են հողը, փոքրերը՝ հասարակ մարդկանց: Առավել պայծառ լույսով վառվում են առաքինի մարդկանց, փայլաա լույսով՝ արա-աավոր մարդկանց աստղերը:

Արևի ու լուսնի խավարումները տեղի են ունե-նում այն պատճառով, որ շար ողիները՝ քաշկերը, ջանում են տիրանալ դրանց: Այդ ժամանակ երկրի վրա կանայք վայնասուն են բարձրացնում, տղա-մարդիկ հրացան արձակում, դանդ հնչեցնում, խը-փում են պղնձե ամաններին, որպեսզի վախեցնեն սատանաներին և աղաաեն արևը կամ լուսինը (Առս, Վաղուհաս):

Հարդաղողի ճանապարհը կոչվում է Տերմա-նուկօղի ճընապարհ: Գյուղացու եղների (մեկ այլ՝ Մարաակերաի վարկածով՝ ուխտերի) հարդը վեր-ջանում է ե. ոչ ոք չի ցանկանում նրան պարտքով հարդ առնել, գյուղացին դողանում է հարևանից, բայց երբ առն տանելիս է լինում պարկերով, փոթորիկ է բարձրանում ու նրան երկինք քշում, հարդն էլ շաղ է գալիս ճանապարհին՝ այդ նրա հեաքն է մինչև հիմա երևում երկնքում (Հաթերք)²⁸: Նման բացառություն են տալիս խաչների ու Զրա-րեղի շրջաններում, իսկ Վարանդայի ու Դիզակի շրջաններում պատմութունները շաա կցկաուր են և թեպետ այսահեղ Հարդաղողի ճանապարհն ան-վանվում է Տերմանի ճըղի, սակայն ինչ-որ մեկի հարդ դողանալու ու ճանապարհին շաղ տալու պատմության հետ մեկտեղ, պատմվում է նաև Հե-րայի ու Հերակլի ավանդութունը հիշեցնող մի գրույց: Դարձվոր կինը, որը դիշերը դալ էր դառ-նում, մի անգամ հյուրի ոաքերը լվանալիս նկա-աում է, որ դրանք շաա դեր են, դիշերը, երբ բո-լորը քնում են, նա մանում է հյուրի սենյակը, որ խժոի նրան, բայց հյուրը, պաշտպանվելով, դա-շույնով խփում է նրա կրծքին, կրծքից կաթ է ցալ-աում՝ հեաքը մինչև այժմ երևում է երկնքում (Սոս)²⁹:

Որոտը՝ բրտուց, լինում է այն պաաճառով, որ մի պառավ քարով լի պարկը դնում է երկնքով, իսկ կայծակը՝ կէծակ Ասածու (հրեշաակների) ձեռ-քի թուրն է (գավաղանը), որով նրանք հեաապրն-դում են և ոչնչացնում քաշկ-երին: Այդ թրի հար-վածներից դեերը աշխաաում են թաքնվել դեանի կամ բարձր ծայրերի ու ծառերի աակ:

²⁷ Հմմտ. դաշաթեցիների (Քարին-աակ) հավաալիք-նեքը, Г. Осинов, Село Даш-Алты, СМ.ОМПК, ար XXV, էջ 184:

²⁸ Հմմտ. Մովսես Խորենացու՝ Վահագնի վերաբերող ավանդութունը:

²⁹ Հմմտ. «Վարանդա», էջ 219:

Մի այլ վարկածով (Նրնգի գ.) կա յոթ երկինք: Յոթերորդ երկնքում գտնվում է ասավածը, նրա կողքին ասարածված է ծովը: Երբ ծովը փոթորկվում է, ալեկստոթյունից՝ բլրկօծնը, լսվում է որոտ ու ղղրղյուն (ամպրոպի որոտը): Կայծակը փոթորկի պահին այս ու այն կողմ նեավող ձկների փայլատակող շողն է: Երբ ասաված փեշը ջուր է լցնում սւ շաղ ասլիս կամ խփում է ծովին ու պատռում այն՝ անձրե է գալիս:

Առաջին ամպրոպի ժամանակ գյուղացիները երկաթ էին կրծում ե քարերով խփում իրենց գըլխին, ասելով՝ կըրբ կըլօս, բըկըթը-կէֆիկ: Այդպես էին անում, սր այգ տարի կարկուտ շլինի:

Ծիածանը՝ կընըն-կաբմօր, ասածու գոաին է: Դրանով նա կաշկանգում է մարգկանց թշնամի ոգիներին (շարքերին): Ծիածանի յուրաքանչյուր գույնը նշանակում է այս կամ այն ժողովուրդը: Ամենավառ գույները հայերն են: Ծիածանի շերտերի լայնքով ու պայծառությամբ գուշակում են ապագան՝ եթե գեղին գույնը լայնաշերտ է, հիվանդություն կլինի, եթե կարմիրն է՝ գինին առատ կլինի, եթե կանաչն է՝ ցորենի բերքն առատ կլինի (Մամձոր):

Երկրաշարժերը՝ շաբժ, ժաժբ, լինում են այն ժամանակ, երբ գետնի տակ ապրող ցուլը թափահարում է պոչը ու խփում մեջքին կամ ցնցում է ականջները (Մամձոր, Հաթերք): Վարանգայում սովելացնում են, թե երկրաշարժ լինում է, երբ ալեկոծությունը թափանցում է սաորգեանյա օվկիանոս ե փոթորկում նրա ալիքները:

Տ Ո Ն Ե Ր Ը

Ինչպես հայկական մյուս մարգերում, այնպես էլ լեոնային Ղարարաղում հեթանոսական առների ժառանգորդ քրիստոնեական առները սերտորեն ձուլվել են հենց հեթանոսական ծեսերի հետ: Ժողովրդի գիտակցության մեջ վերջիններս հաճախ ջաա ավելի ցայտուն ու րնգգծված են հանգես գալիս, քան եկեղեցական քրիստոնեական րարեպաշատության այս կամ այն կողմերը: Տարրեր ասարիքի մարգկանց շայն մասնակցությունը առներին արաահայավում էր ոչ թե հոգեորականների մասնակցությամբ կաաարվող եկեղեցական պաաարագներով ու թափորներով, այլ ժողովրդական ղվարձանքների ձեով: Թերես րոլորովին պաաահական չէ, որ քրիստոնեական խորհրդանիշ խաչն ու սրրապաակերը մասնավոր աներում չէին գրվում: Լեոնային Ղարարաղում ոչ մի անդ րնակելի աան մեջ գրանք չէիր գանի, րացի սուրբ օջախներից, այն էլ շաա հագվագեպ: Այստեղ ոչ այնքան եկեղեցին էր ներխուժում համաժողովրդական անձնական

կյանքի մեջ, որքան ավելի շուա վերջինս՝ եկեղեցու մեջ: Նույնիսկ զոհակենդանու մորթելը միշտ չէ, որ պահանջում էր հոգեորականի ներկայություն: Կային առներ, որոնք ամենեին չէին նշվում եկեղեցու կողմից: Այգպիսին էր Նավասարդը՝ հին հայկական նոր ասարվա առնը³⁰, որը գարեր առաջ հանդիսավոր ու շքեղ առնում էին հայ թագավորները ողջ ժողովրդի մասնակցությամբ: Այն մինչե վերջին ժամանակներս կայունությամբ պահպանվում էր լեոնային Ղարարաղի րոլոր գյուղերում: Ժիշա է, Շուշի քաղաքում այն մոռացության էր արվել ե փոխարինվել հունվարի 1-ի առնակաաարությամբ՝ փոխադարձ այցելություններով ու շնորհավորանքներով: Սակայն գյուղական րնակչության շրջանում Նավասարդի նախօրեին շարունակում էին թխել դանաղան թխվածքներ (կաթնահունց, քաղցր. խորիղով ավանջիկներ), եփում էին ոչխարի մսով ու ցորենի ձավարով կորկոտ (կօրկօս, կուրկուտ, կարկաւտ, կուրկուտ), աան րոլոր անգամների, հաակապես երեխաների համար գրնում էին նոր շոր ու կոշիկ, մայրը երեխաներին չիր ու քաղցրավենիք էր րաժանում, փեսան ու իր հարագաաները հարսին նվերներ՝ գլխաշոր, գուլպա, ղգեսաի կտոր, միրգ ու քաղցրավենիք էին աանում: Երեմն այգ նվերները նախորդ գիշերը շորի մեջ փաթաթած աննկաանելիորեն աուն էին իջեցնում երդիկից: Այգպիսի նվերներ էին փոխանակում նաե հարեաններն ու րարեկամները: Հաականջական է, որ այգ օրը աանաերերը հաաուկ շնորհավորում էին գյուղի աանուաերին ե քահանային ու նվերներ (խնձոր ու գինի) աանում նրանց: Այգ օրը րակում ծառերից կարմիր գունի շոր ու գանաղան կարմիր լաթի կաորներ էին կախում (Սոս)³¹:

Թեպեա գյուղ թափանցող քաղաքային սովորությունները րավականաչափ թուլացրել էին Նավասարդի առնակաաարությունը, սակայն գրա փոխարեն գեոեա կենցաղ չէր մաել հունվարի 1-ի առնը, որը գյուղերում աննկատ էր անցնում:

Քաղաքացիական ասարվա սկզբին համընկնում են Մենգյան և Մկրաության առները, որոնք, ըսա հայ եկեղեցու ավանդության, առնվում են միաժամանակ, մեկը մյուսից հետո՝ հունվարի 5-ի երեկոյից մինչե հունվարի 6-ի երեկոն:

Այս առնը ամենից քիչ է ենթարկվել հեթանոսության անդական երանգավորումներին: Նախորդ օրը թխում էին անալի կարկանդակ՝ կըրկէնի՝ ձե-

³⁰ Լեոնային Ղարարաղում այն տոնվում էր ոչ թե օգոստոսի 11-ին, ինչպես նշվում է եկեղեցական օրացույցում, այլ նոյեմբերին, աշնանը, ինչպես եղել է հնում:

³¹ Հմմտ. «Վարանգա», էջ 188, Դ. Осипов, Село Даш-Алты, СМОМПК, պր. XXV, էջ 124:

թով, ալյուրով ու ընկույղով, որի մեջ նախօրօք իրաճում էին սիսեռ կամ լորի, մանր արծաթադրամ՝ ի նշան դովլաթ-ի (ունեորության)։ Այս կրրկենին հանդիսավոր, ողջ ընամանիքի ներկայությամբ, կարում էին, ընդ որում, ռաժին էին հանում նաև ոչ միայն ընամանիքի ռացակա անդամներին, այլև կենդանիներին, նույնիսկ շանր, չէր մոռացվում նաև ասն օշախր։ Ում ռաժին ընկներ դովլաթը, այդ ասրվա ողջ ընթացքում նրա վրա էլ պետք է հիմնվեր ընամանիքի ռարօրությունը։ Հասակապես լավ նշան էր, եթե սիսեռահատիկը հայանարեբին ասն օշախի պատառի մեջ։ Ապագան կանխադուշակելու այս եղանակի կիրառությունը, սակայն, ոչ թուր դյուղերում էր արվում Մենդյան առնի նախօրինի։ Ուրիշ վայրերում (Վաղուհաս) կրկենին կարում էր ռաժանում էին նավասարդի նախօրյակին (շաա արամարանական է, քանի որ նոր տարին սկսվում էր նավասարդին)³²։

Մեծ պասից երկու շարաթ առաջ առնում էին սուրը Սարգսի օրը։ Այս պաս օրերին արդելվում էր դուխր վանալ և վաքք անել (այս պասը ընդունված չէր հայ եկեղեցու օրացույցով), իսկ աղջիկները հինգ օր հրաժարվում էին սովորական կերակրից, դոհանալով շոր հացով, որն ուտում էին արևմուտից հեռու։ Միայն նման ժուժկալությամբ կարելի էր արժանանալ սրբի ռարեդթությանն ու աշակցությանը, որպեսզի հարսանիքին պարզ եղանակ լիներ և ոչ թե ամպ, ձյուն ու բուք։ Ուրաթ օրը ըսված ցորենը երկանքով աղում էին, ստացվում էր փոխինձ, որը խառնելով շաքարաջրով, մեղրով կամ քաղցր խաղողի հյութով, դրնդիկներ էին պատրաստում և ռաժանում ընամանիքի բոլոր անդամներին։ Մեծ աղաներն ու աղջիկները մի կտոր կծելով դնդիկից, մնացածը նորից փոքր գնդիկ էին դարձնում, որպեսզի հաջորդ օրն առավոյան գցեն կաուրը և ասենեն, թե թոչնակն ուր կտանի այն։ Եթե ասներ ուրիշի կաուրը և սկրսեր կացել, ուրեմն այնանդից էլ հարս կամ փեսա կլինեն, եթե սկսեր կացել հենց իրենց կաուրին, ուրեմն այդ ասրի հարսանիք չէր լինի³³։

Այդ նույն շարաթ օրվա երեկոյան, երբ բոլորը քնում էին, ասնախրուհին դոհն եակը կամ կաուրին (Վաղուհաս) պղնձե սկուտեղով շոր փոխինձ (փօխէնձ, փոխինձ, փօխինձ) էր դնում։ Գի-

³² Հմմտ. Զայքեղի (Գյանջա)՝ Լեոնային Ղարաբաղից գաղթած ընկերների սովորությամբ, Փ. Джейранов Село Чапкенд, СМОМПК, պր. XXV, էջ 98։ Կրկենի բառը չր. Անաոյանի շայնքեն գավառական բառարանում (Էջմինյան աղագրական ժողովածու, հ. IX Թիֆլիս, 1913) համադրվում է կրակէնի բառի հետ (կրակ բառից), որը խոյի բարբառում նշանակում է ջրաղացում Թարմ ալյուրից թիփոզ առաջին անալի հացը։

³³ Եվարանդա, էջ 246։

չերը սուրը Սարգիսը սպիտակ ձին նստած շրջում էր բոլոր աները և այնանդ, ուր գոհ էր անեցիկներից ու նրանց նվիրարեբումից, նրա ձին փոխինձի վրա թողնում էր եահն ուղի սմրակի հեաքը։ Տանախրուհին այդ փոխինձից խաշիլ էր եփում և լցնում ափսեները կամ թասերը, խաշիլի մեջանդը դալով փոսիկ էին անում, մեջը հալած յուղ, իսկ կողքերին շիճուկ էին լցնում։ Գալով մի քիչ խաշիլ վերցնելով, թաթախում էին յուղի ու շիճուկի մեջ և ուտում։

Հայ ժողովրդական հավատալիքների հասադոտող Մ. Արեղյանը Հայաստանի տարերը դավառներում սուրը Ասրդսի առնակաարությանը վերարեբող նյութերի հիման վրա դալիս է այն եղրակացության, որ այսանդ առկա են քամու և ձյունարքի ասավածության հեթանոսական պաշամունքի վերապրուկները։ Սրբին փոխինձ նվիրարեբելը նա իրավամբ դիտում է որպես քամիների ողու ողորմածությունը շարժելու հնադույն սովորութի մնացուկ, սովորելթ, որը տարածված էր հնդեվրոպական շաա ժողովուրդների մեջ³⁴։

Բարեկենդանը դյուղի ամենատարախ ժամանակըն էր։

Չնայած ամենուր դեռ ձյուն էր նստած, ասրերը ասրիքի մարդիկ անձնատուր էին լինում զրվարճությունների, հաակապես հինդարթից սկրսած, երբ թե՛ կանայք, թե՛ աղամարդիկ դադարում էին աշխատելուց և երեխաների նման զվարճանում, զանազան խաղեր էին խաղում։ Մերոնիները չէին քաշվում այս կամ այն խմրին՝ զաստա-ին, միանալու և թօփ (դնդակ) խաղալու։ Գնդակը կարում էին լաթի կառններից և մեջը բուրդ կամ մաղ լցնում։ Խաղացողների մի խումբը աշխատում էր փայտերի հարվածներով դնդակը դցել հեռու, մյուսը, դարձյալ փայտերով, եա բերել այն։

Մյուսները՝ սուրմագիլի, երիասարդները մոլեդին շիլինգի կամ կուեղի էին խաղում, 0,70—1,00 մ երկարությամբ փայտով աշխուժորեն խփելով ու հեռու շարանելով երկու ծայրը սրած 10—15 սմ փայտիկը կամ երկու խմրի ռաժանվելով և յուրաքանչյուրի համար մէք ընարելով, սկսում էին շրմփուր-շրմփուրի խաղալ։ Մի խմրի խաղացողներն իրար ըոնած և դուրսերը խոնարհած, իշուկ էին կաղմում, իսկ մյուսները հեթով վաղքով թրոչում էին այդ իշուկի վրայով։ Եթե ներքևի խմրից որևէ մեկը չէր դիմանում ծանրությանը և կքվում էր, ասրվում էր ներքևի խումբը, իսկ եթե թողչներից մեկը սահեր ընկներ իշուկի վրայից, ասր-

³⁴ Manuk Abegian, Der Armenische Volksglaube, 1880, էջ 98։ (Մանուկ Աբեղյան, Հայ ժողովրդական հավաքը, Երեւն, Երեւն, 1975, հ. է, էջ 81։ (Երեւն. խմր.։

վում էր վերեի խումբը և ինքն էր իշուկ դառնում, և ղը ինքն ինքն ատանձին խումբ էին կազմում, ճլուխ ընկնում՝ ճիւղէյա ածել, ճիւղի կըցել (Սոս, ճարտար)։ Այս բոլոր խաղերը ղուգորդում էին ինքնատիպ գրոսախնջույքների փսօն-ներով (սովելցուկ-ներով), քանի որ յուրաքանչյուր ընտանիք այդ օրերին աշխատում էր որքան կարելի է շատ ուսելիք պատրաստել, իսկ հասակակիցները խնջույքի էին գնում իրենց ուսելիքներով։

Առաջներում երիտասարդները կիրակի օրերին մի ամբողջ ներկայացում էին ցուցադրում։ Ընկերներից մեկին հագցնում էին իրենց ձեռքով ուխտարենուց կարած դեղնա՝ բուրգը դեպի դուրս, վրան կախում էին ոսկրներ և դանաղան հին դեմքեր՝ թուր, դաշույն, ասրճանակ, հրացան, գլուխն էին խցկում մի քրքրված դիտարկ՝ ես երբեք ատաղ, երեսին մուր էին քսում և նսանցնում մասակ էշին՝ դեմքը դեպի դավակր, ու էշի ադին ձեռքը դնելով, ողջ խմբով, գուռնալիների ու թմրկահարի առաջնորդութամբ, բակից բակ էին դնում, դոռալով. «Ճամփա իշի պարօնին», կամ՝ «Անրեղն է գալիս, ճանապարհ» (քօսա դալդի)։ Երիտասարդները սրամառում էին, ծաղրում, անաղ անում պարոնին ու բոլոր հանդիպողներին, ընծաներ պահանջում։ Բոլոր աներից բերում էին ձու, յուղ, ալյուր, ցորեն, ուտելիք, գրամ։ Երեկոյան շահել աղաների ողջ խումբը խնջույք էր կազմակերպում (Սոս և Գլուխ-Ճարար)՝³⁵։

Հեռնային Ղարաբաղի որոշ շրջաններում պարոնների կողմից ընծաներ (հարկ) հավաքելու այս բնականացումը կրում էր ավելի բարդ բնույթ, հիշեցնելով Թիֆլիսի Բեդեռքան։ Տղաներից (չահելներից) մեկը հաղնում էր խալ-ի շորեր՝ թարս մուշակ ու ջալվար, մեջքին կապում դոնավոր կարից լայն դոպի, որից պարանով կախված էր անպալան թուրը, դիտին դնում էր քրքրված դրլիարկ, ներկում դեմքը, այծի մաղից բեղեր էր կպցրնում և ձեռքը վերցնելով փայա-դալիսոնը, նստում էր գահին՝ դիտիվայր շրջած կողովի վրա։ Նրա կողքին կանգնում էր վեզիր-ը սովորական հագուստով, փայլառ ձեռքին։ Երրորդը՝ գրադեաններից, կառարում էր միրդայի և քարաուղարի դերը։ Հնաճ էր շորերով՝ Բյաւա-ի դեղնաթուր։ Նրան հաղցնում էին ուխտարի քուրք՝ թարս, նեղ շալվար, որի փողքերը պինդ ձգում էին թաթերից մինչև սրունքները, որպեսզի ավելի նմանվեին այծի ոտքերի, դիտին դրնում էին թաղքե դգակ՝ այծեղջյուրներով։ Այն ծածկում էր դեմքն ու վիզը, այնպես որ սաացվում էր բերանի ու աչքերի տեղն անցքեր ունեցող յուրա-անսակ դիմակ։ Դիմակին կպցնում էին այծի մի-

րուք։ Որպես դոպի ծառայում էր պարանը, որից կախում էին փայտե երկար սուրբ։ Քյոսայի մի ձեռքին փայտե դաշույնն էր, մյուսին՝ մի կարճ փայտ։ Գահից ոչ հեռու կախաղան էին պատրաստում պարանե օղակով, որի աակ կանգնում էր երկու ֆեռաշ՝ դահիճ։ Զուռնա-թմրալան ժողովրդին հրավիրում էր ներկայացմանը։

Երբ ժողովուրդը հավաքվում էր, խանը վեղի-րի ականջին ինչ-որ բան էր փսփսում։ Վերջինս հրամայում էր իր մոտ քարջ ալ ալսինչին (հավաքվածներից, նույնիսկ անից)։ Քյոսան վաղում էր հրաման կառարելու։ Սկսվում էր ձերբակալվածի հարցաքննությունը։ Հարցաքննողը վեզիրն էր. «Դու ինչպե՞ս էիր համարձակվում խանին հարկ լալալ։ Հարցաքննվողը խոսառնում էր վճարել և սկսվում էր սակարկությունը, թե որքան պեաք է վճարի, արդյոք ցորեն պեաք է աա, թե դրամ։ Ներկայացվում էր հին խանական ժամանակներում հարկ հավաքելու անսարանը, մեղադրվողների հազար ու մի ներողություններով և խանի մարդկանց՝ կախաղան հանելու, խարաղանելու և այլ սպառնալիքներով։

Եթե մեկը չէր կարողանում հարկը անմիջապես վճարել, խանը հրամայում էր միրդային դրել նրա անվան դիմաց, որպեսզի հաջորդ օրը ամբողջը հավաքեն, ցորենը վաճառեն և սաացված դրամով խնջույք սարքեն, մնացածն էլ բաժանեն իրենց մեջ։

Խանը, հարկերը հավաքելով, նստում էր էշին՝ դեմքով դեպի ետ և պուշր սանձի փոխարեն բռնած, իր շախմատով ընկերների ու երեխաների ուրախ կառակների և ղուռնա-թմրալայի հնչյունների ուղեկցութամբ դուրսով մեկ ճամփա էր ընկնում առն։ Քյոսան, աակաով պարելով ու թուլոտելով, դնում էր բոլորի առջից, ծամածոթյուններ անելով ու իր պողերով վախեցնելով հանդիպողներին³⁶։

Մեծ պասի նախորդ երեկոն բարեկամներն ու հարազատները միասին էին տնցկացնում, յուրաքանչյուրն իր հեա ուսելիք էր բերում, կուշա ուտում էին և մի լավ խմում, քանի որ առջեում յոթ-շարաթյա Պասն էր։ Ամենավերջում ուտում էին մի-մի ձու՝ բերանը ճկողպելու համար, որպեսզի Զաաիկին դարձյալ ձվով բրանան բերանը։ Ի դեպ, երիտասարդները խուսափում էին դա անել այդ դիշեր, քանի որ դեռ պեաք է հաջորդ օրը՝ երկուշարթի, ուսելիք-վերջացնելն այն ամենը, ինչ մնացել էր Բարեկենդանի ալախ-ի կերակուրներից։ Բոլոր աներից անրնդմեջ հրացանային համազարկեր էին լսվում։

Հաղորւթ դյուղում երեխաներն ընթերցից հետո սկուտեղով իրենց հորը մաաուցում էին դանա-

³⁵ Հմմտ. «Վարանդա», էջ 248։

³⁶ Հմմտ. Փ. Джебранов, Село Чайкенд, СМОМПК, ար. XXV, էջ 48, 128։

զան մրգեր, պարան ու մտրակ: Այս ընծայի դիմաց հայրը նրանց նվիրում էր մի քանի կոպեկ³⁷, ժողովրդական մեկնարանություններ, դա պետք է նշանակեր, որ եթե հայրը հրաժարվի վարձաարձրությունից, դավանները կըմբոսաանան, կկապեն նրա ձեռքերն ու ոտքերը և մարակով կծեծեն:

Մեծ պասի առաջին օրը համարվում էր ամենակարևոր առնելից մեկը: Դա հաշուառություն ու համերաշխություն սահմանելու օր էր: Եթե կային գժավածներ ու թշնամիներ, անպաճառ պետք է հաշվեին, ընդ որում, իհարկե, միջնորդների օգնությամբ: Այս սովորույթից հրաժարվողները պրկվում էին սուրը հորհրդին հաղորդելու իրավունքից: Բոլորն այցելում և շնորհավորում էին միմյանց: Առաջին հերթին հարեաններին ու րարեկամներին այցի էին դնում աղաները: Նրանք պետք է լուր րացեին դուռը, մոռանային րնաանիքի ավագ, ապա կրասեր անդամներին, համրուրեին նրանց ձեռքը և աային մեկական ասնձ, խնձոր, սերկեիլ, նուռ: Մեծահասակները (տանտերերը) այցելում էին նաև դուղի աանուտերին, քահանային և պաավավոր մարդկանց, որպես նվեր ասնելով, մրդերից րացի, մի շիշ գինի կտմ օղի:

Կեսօրին, խնշույթից հետո, քահանայինը գուռնա-թմրլայի հնչունների աակ սկսում էին ձիախաղերը կամ լախահն՝ ջրղլախի:

Բարեկենդանի այս րուր ներկայացումներին, գվարճությունների ու խաղերի մեջ դժվար չէ նկատել այն րուր աարերը, որոնցից Արեմուաքում, հաակապես Միջերկրականի ջրջանում, կաղմավորվել են հունա-փոքրասիական թաաերական ներկայացումների միանդամայն նույն ձեերը՝ դիոնիսյան ամենարաղմաղան դիմակահանգեսները և արգի կառնավալը: Հայասաանի մյուս դավառներում դիոնիսյան առնելի այս աարերը մինչև վերջերս պահպանվել էին ոչ նվաղ չափով, աեղ-աեղ նույնիսկ առավել ցայաունորեն:

Հովհ. Թումանյանը պաամում էր, թե ինչպես իրենց դուղում (Դսեղ), րացի այն դվարճալիքներին, որաեղ դխավոր դեմքն այծի կերպարանքով մարդն էր, կանայք լաթի կաորներից երկար ֆալտսներ էին պաարասաում, մեջը լցնելով րուրդ կամ մաղ, դրանցով աարեր խաղեր էին խաղում և միմյանց հարվածում:

Ակամայից հիշում ես հունական կաակերդության դերասաններին, որոնք ելույթ էին ունենում՝ աղջից դոաու աակ կախելով արհեսաական ֆալտսներ:

Լեոնային Ղարարաղի՝ եթե ոչ Միջերկրականի, ապա, համենայն դեպս, նրա արեելյան մասի՝ Հու-

նասաանի հետ ունեցած մշակութային ներքին ընդհանրությունն են վկայում պարերականորեն օջախի կրակը նորոգելու վերապրուկները, որոնք պահպանվել են մարդի դուղերում:

Տեառնընգառաջի նախօրին, փեարվարի 13-ին, նորապսակները եկեղեցու գավիթն էին րերում մեկական խուրձ դիհի և մեծ խարույկ անում, ընդ որում, հիմքում ճյուղերը դրվում էին խաչածե, իսկ վերեր՝ քառակյունի: Երեկոյան ժամերդությունից հետո դուրս դալով եկեղեցուց, քահանան աղոթք էր կարդում, թեպես պաջառնապես հայ եկեղեցին չէր էլ ընդունում կրակի սրբադործման այդ ծեսը: Նորապսակները րուր կողմերից խարույկին էին մոաեցնում եկեղեցուց րերած մոմերը և վառում խարույկը, ծերունիներն ու պառավները րարեպաջտորեն աղոթում էին, և րուրը հետեում էին ծխի ուղղությամբ՝ այն որ կողմ գնար, այնաեղ էլ առաա րերք կլիներ:

Առվորարար խարույկի վրայով ոչ-ոք չէր թըռչում, դա ջաա սակավաթիվ գյուղերում միայն (Վադուհաս) անում էին աղաները, ավելի հաղվաղեպ՝ աղջիկներն ու չրեր կանայք: Չսպասելով մինչև կրակը լրիվ հանդչեր, ներկաները մի-մի վառվող խանձող կամ խարույկից կպցրած այրվող մոմ էին տանում իրենց հետ: Կրակը ձեռքին շաաղով աուն էին դնում, որպեսզի վառեն օջախը և թարմ գարնանային կաթ եփեն, որպեսզի այն առաա լինի: Կրակի մոխիրը ցանում էին այդու ծառերի աակ, որպեսզի մրդի առաա րերք լինի:

Այս առնը, ինչպես և հենց խարույկը Լեոնային Ղարարաղի հարավային շրջաններում անվանում են դընդոռանը, իսկ հյուսիսայինում՝ դոնդոռոն³⁸, Այս րառն ընդունված է համարել եկեղեցական Տեառնընգառաջ՝ «աիրոջն ընդառաջ» (ինչպես նրջվում է եկեղեցական օրացույցում), առնի անվանման աղավաղում: Այս կարծիքը, սակայն, պետք է վիճելի համարել: Ամենայն հավանականությամբ, այսաեղ ես դործ ունենք եկեղեցական անվանումը հին հեթանոսական ժողովրդական անվանմանը հարմարեցնելու հետ, ճիշտ այնպես, ինչպես հենց քրիստոնեական առները դուղադիպեցնում էին հին հեթանոսական առներին:

Մաղկաղարդի կիրակին կոչվում է Զրբըգաբաբ, որ նույնպես տարրերվում է եկեղեցական անվանումից, որը նշանակում է ձագիկներով դարդարված³⁹: Տոնը և դրա հետ առնված հեթանոսական ծեսերը անկասկած վկայում են, որ դրանք ծագել են քրիստոնեության մուռքից առաջ:

Դարձյալ հարց է ծագում՝ արգյո՞ք ժողովրդական է օրացուցային անվանման աղավաղումը, թե

³⁷ И. Давидбеков, Гадрут, СМОМПК, учр. VI, էջ 191.

³⁸ Հայկական այլ գավառներում՝ զըրընդեղ, տանդոռեղ:

³⁹ Ալաշկերացիների մեջ ծագաբաբաբ՝ ծառի գարդարում:

օրացուցայինն է հարմարվել հին հայկականին և հարմար ըստ վերջինիս ըստ եկեղեցական ավանդության: Լեոնային Ղարաբաղում մինչև վերջին ժամանակներս պահպանվում էին այս ծեսերը՝ դիշերահավասարի հետ արթնացող ընտելյան բուսական ու թի պաշամուծի վերապրուկների ձեռք արահայտվող շատ բնորոշ մանրամասներով:

Զրրորդարթարը գարձյալ նախ և առաջ երիտասարդների առն է: Այդ օրն աղշիկներն ու աղաները հագնում էին իրենց ամենագեղեցիկ ու թանկարժեք զգեստները, իսկ աղշիկները նաև եղունգները հինա էին դնում: Հնում միայն նշանված աղաները (ավելի ուշ՝ նաև շնանվածները) արմատախիլ էին անում մաաղաշ ուռենին և ճյուղերը զարգարում դուրսգողյալ լաթի կտորներով, թելի վրա շարված շամշահակներով, մրգերով և եռասայր՝ իբեք ճրճալի մոմերով⁴⁰:

Մինչև կեսգիշեր փոքր-ինչ քնելուց հետո, երիտասարդները շապում էին եկեղեցի: Առաջինը անդ հասնողը իսկում էր զանգը, մյուսները դնում էին քահանային արթնացնելու: Նշանված աղաները ծառերի հետ կանգնում էին իրենց հարսնացուների առաջ: Սկսվում էր մոմերի վառումը: Մերձավոր կանանցից մեկը ծառի վրա մի եռասայր մոմ էր վառում և ընծաներ ապրիս նշանվածներին: Նախ, ընծաներ էր ապրիս հարսի կամ փեսայի մայրը, ընդ որում, հարսի կողմը ընծայում էր փեսային, իսկ փեսայի կողմը՝ հարսին: Փեսայի մայրը կամ քույրը հարսի գլխին գլխաշոր էր դրում, իսկ ընկերուհիներին քաղցրավենիք բաժանում⁴¹:

Ժամերգությունը ձգվում էր դրեթի մինչև լուսարաց, իսկանալով ճրճալի-նների ու շրջալիսկանների աղմուկով, որ երեխաները պարաստում էին հաակապես այդ օրվա համար: Առավոտյան կողմ, ծառերն օրհնելուց հետո, ժողովուրդը՝ դերահանցապես երիտասարդներ, ծառերից մեկական ճյուղ պոկելով, առն էին ասնում, որանդ այն անկում էին հողի մեջ, որ արմատ առ կամ կախում էին կավի կամ փայտի խնոցուց, ճյուղով սառնում էին, թե կարող էին հարվել է խնոցում: Վերջապես, այն դեպում էր կրակը, որի վրա կաթ էին եռացնում, որպեսզի կաթը շմակարգվեր (Ավեստայից): Որոշ գյուղերում կանայք մոմերով դնում էին դերեղմանառն և այրվող մոմերն ամրացնում իրենց հան-

դուցյալների դերեղմանաքարերին: Ողջ դերեղմանոցը կրակներից փայլվում էր⁴²:

Ավագ շարաթը և Զաաիկը անց էին կացվում եկեղեցական ավանդությունների ուժեղ աղեղնային աակ⁴³:

Զաաիկ օրը երեմն հասարակական մաաղ էր արվում, իսկ հաջորդ օրը, երկուշարթի, բոլոր ընամանիքները դնում էին դերեղմանոց հարադաաների դերեղմաններն օրհնել աալու: Մոմ էին վառում, իրանկ ծառ, հանդուցյալների հիշատակին օղի ու դինի խմում, ուտում անից բերած ուտելիքները, ինչ մնում էր, դնում էին դերեղմանի մոտ որպես ճոճալի:

Համարձման օրը բոլոր աներում կաթով կերակուր էին եփում և բաժանում որպես մաաղ: Շաաերը կաթնապուրր եփում էին ոչ թե աանը, այլ իրենց արաների միջնակներում և դրանով ցայում էին ցանած հողամասերի շուրջը, որպեսզի նպաստեն բերքի աճմանը՝ «կերակուրն բերքը մանկան նման», և ցանքսերը պահպանեն մորեխից, կարկուտից, երաշից ու այլ աղաներից: Այդ օրը դուշակություններ չէին արվում, ինչպես Հայաստանի այլ գավառներում և առհասարակ առնը բավական անգույն էր անցնում:

Գուշակություններ չկային և մյուս առնի՝ Պայծառակերպության օրը, որը Լեոնային Ղարաբաղում կոչվում է վրթեվծը կամ վրթեվծի: Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում այդ օրը, որը նվիրված է շրի ու ծաղիկների պաշամուծին, աղշիկները յոթն աղբյուրից դադանի բերած ջրով լիքը սափորից վիճակ էին հանում և աղիաաում էին այդ ընթացքում երգվող երգերի բովանդակությունից ելնելով, թափանցել ապագայի խորքն ու իմանալ, թե ով է իրենց փեսացուն և արդյոք երջանիկ կլինեն իրենք:

Վարդերը ընկնում է հուլիսին, կիրակի օր (շարժական առն է) և մոտավորապես համընկնում է ամառային արեադարձին: Լեոնային Ղարաբաղում որքան ավելի հարավ, դեպի Դիզակ ենք դրնում, այնքան պարզեցվում են Վարդերի առնակաարությունների ձևերը:

Այս աաք. չոր օրերին բնակչությունը դերագասում էր ուխտ դնալ ամենանվիրական սրբավայրեր, երեմն շաա հեռու: Սալերով, ձիերով, հաճախ էլ հեաիոտն կաաարվող այդ ուխտագնացություններն իրենց բաղմաղանությամբ դրավում էին մեծ թվով մարդկանց: Գյուղերում շաա քիչ ջահելներ էին մնում և տեղում առն չէր արվում: Վարդերն առհասարակ ըացաոապես չամուսնացածների, առավելապես աղշիկների և մասնակիրներն

⁴⁰ Ընամանիքի երիտասարդ անգամների համար դա պարաստում էին պառավները, մի բարակ մոմ խաշած և ամրացնելով ավելի հասարկ և ծայրերը վեր թեքելով:

⁴¹ Այդ դիշեր հաճախ. նախնական համաձայնությամբ նոր դուշերի նշանագրությամբ էր կատարվում: Տղայի մայրը կամ մոտ աղջկանուհին ընտրած աղջկա մատին մատանի էր դնում ու գլխին գլխաշոր դրում:

⁴² Հմմտ. «Վարանդա», էջ 251:

⁴³ Տե՛ս «Վարանդա», էջ 251, 254:

նաե աղաների տոն էր Դեռ նախորդ՝ շարաթ օրը, աղջիկները գնում էին ծաղիկ քաղելու Լեռնային Ղարարաղում գրեթե ամենուրեք քաղում էին դաշտի կարմիր մեխակ, որը Ավետարանոց գյուղում այդպես էլ կոչվում է՝ վերթելու, իսկ մյուս գյուղերում՝ գալում-հայ: Անծ փնջեր կապած, աղջիկները հավաքվում էին որեէ տեղ՝ այգում, բացատում, ծառերի տակ կամ եկեղեցու գավթում ե ջրըշան կաղմած նստում: Նրանց օրինակին էին հետեւում ամուրի տղաները, որոնք մի փոքր հեռու նույնպես նստում էին ջրջանաձև: Ակավում էր երգի մրցում: Երգում էին բացառապես յոթավանկ առղերից կապված քառյակներ, որի յուրաքանչյուր կենտ տողից հետո երգվում էր կրկնեպար. «Ջան գուլում, ջան, ջան», իսկ զույգ տողից հետո՝ «Ջան ծաղիկ, ջան, ջան»: Քառյակների բովանդակությունը բացառապես սիրային է⁴⁴:

Խմբերից յուրտքտնչուրն տշխատում էր որքան կարելի է շատ քտոյտկ հիշել, գրտնց մի մասը երգվում էր ագրեբջաներեն, շնայած ագրեբջանցիներն այգ տոնը չունեն: Քառյակներում փոխադարձ սրամտությունները միտհյուսվում էին միմյանց: Պարտված էր համարվում այն խումբը, որի երգի պաշարը վերջանում էր: Այգ մրցությունը երբեմն շարունակվում էր մինչև առավոտ: Հաղթողները սաանում էին ծաղկեփունջ: Իսկ պարտվող կողմը պարաավոր էր հաջորդ օրվա խնջույքի համար ուտելիք բերել: Աղջիկներին ուղարկում էին քաղցրավենիք, իսկ աղաներին՝ ակրաա ու գինի:

Բայց հաճախ վեճն այլ կերպ էր լուծվում: Աղջիկները խմրով գնում էին հեռավոր մի աղբյուրի մոտ, որպեսզի ծաղկեփունջը թրջեն ու միմյանց վրա ջուր ցայեն: Ծանադարհին թաքնվում էին տրդաները ե եթե վերագարձին նրանց հաջողվում էր ծաղկեփունջը խլել աղջիկներից՝ հաղթանակն իրենցն էր՝ նրանք էին ստանում հյուրասիրությունը, այլապես իրենք էին հյուրասիրում աղջիկներին⁴⁵:

Կիրակի առավոտյան (գիշերն աղջիկները ոչինչ չէին ուսում՝ ծօմ կտմ ծօմ պահել) աղջիկներն ընտրում էին ամենակրտսեր ե լավ հագնված աղջնակներին, որոնք մեջները ծաղիկ (գյուլում-հայ)

⁴⁴ Հալ գրականության մեջ շատ են հրապարակվել նման երգեր: Ղարարաղից ղաղթած Չայքենգ գյուղից հավաքված է շուրջ 122 քառյակ, որոնք տպագրված են А. Калашев Вардавар (Село Чайкенд Елисаветпольской губ.), СМОМПК, Կր. XVIII, էջ 1—38:

⁴⁵ Այգպես էր Ավետարանոց գյուղում, որանդ այս նկարագրության համար նյութ են տվել ծերունի Գալուստ Հայրապետյանը ե անդամ ուսուցչուհի Մարո Բազդասարյանը: Սոս գյուղում աղբյուրի մոտ աանում էին ոչ թե ծաղկեփունջ, այլ խնձոր, աանձ, վարունգ, ուրիշ թարմ մրգեր, որոնց մեջ ծաղիկներ էին խրում, աղբյուրում գրանք թրջում էին ե իրար ջրում:

խրած թարմ մրգերով լի փայտե կամ պղնձե սկուտեղները բռնած բակից բակ էին գնում ու քառյակներ երգում, ծաղիկներով մրգերը կամ ծաղկեփունջերը նվիրում տանտերերին, փոխարենը հավաքելով բաղմաղան մթերքներ՝ ալյուր, յուղ, ձու, մրրգեր, երբեմն նաե գինի: Այս ամենը հավաքելով, ինչ որ պակասում էր՝ տնից բերելով, երբեմն իրենց մեջ հավաքած ղրամով բրինձ, կոնֆետներ գնելով, նրանք բացօթյա՝ ծառերի սավերում, բացատում կամ այգում խնջույք էին սարքում (Աոս պյուղում աղջիկներն առանձնանում էին որեէ ղարագամում):

Տղաներն իրենց հերթին, մի փոքր այն կողմ, նույնպես խնջույք էին անում: Դարձյալ հերթով գյուլում-հայ էին երգում: Տղաների սեղանից աղջիկների սեղանին տղեկների միջոցով ուտելիք ու քաղցրավենիք էին ուղարկում հատուկ հասցեով՝ որոշակի անձնավորության, որը ե կիսում էր գրանք ընկերների հետ: Այս սիրո ինքնատիպ բացատրություն էր: Զրոսանքը վերջանում էր ճաշի (ճոճ) ընկնելով: Բարձր ծառից ճոճ էին կապում ե աղջիկները հերթով ճոճվում էին, ընդ որում, ընկերուհիներն տշխատում էին որքան կարելի է բարձր գցել ճլորթին, խփում էին ճոճվողի ոտքերին ու պահանջում ասել մաքինի տնունը: Տղաները հեռվից ղիտում էին, թե ով է ավելի ճարպիկ ու բարձր ճոճվում:

Ընդ որում, ճլորթիով ճոճվելը ընգունված էր միայն Լեռնային Ղարարաղի հյուսիսային ջրջաններում: Իսկ հարավում՝ Վարանգայում ե Դիւալում, այդ բանը չկար: Այստեղ այգ ղվարձությունը կաղմակերպվում էր Բարեկենգտնին, իսկ Վարդեոբի կիրտկնօրյա ղրոսանքին տղաները չէին մասնակցում: Սա պատահական տարբերություն չէ՝ հյուսիսում, Թարթար ե Խաչեն գետերի հովտում, ավելի ուժեղ էին ներքին Հայաստանի հետ եղած անմիջական կապերը, որտեղ արեագարձի օրերին ջրի կենսատու ուժի երկրպագության հետքերը ե ծաղկի տոնը սիրո ղիցուհու պաշամունքի հետ մեկտեղ տոտվել հնագույն ձևով են պահպանվել: Դեռես չի հաջողվում պարզել, թե այս վերապրուկներն ինչ հարտերություն մեջ են գտնվում այն խեթական հավաաալիքների հետ, որոնք արտացոլված են ծաղիկների տոնը ներկայացնող նշանավոր Բողաղբյուրի բարձրաքանդակներում, ինչպես նաե Փոքր Ասիայում աարածված Մեծ Մոր պտշտամունքի հետ: Կարելի է հուսալ, որ խեթական մշակույթի տարածման ընտարածքում վերջին ժամանակներս հավաքած բոլոր նյութերի հրաատրտկությունը հնարավորություն կտտ վերջնականապես որոշելու այգ հարտերության ընույթը:

Իսկ առայժմ միայն կարելի է ասել, որ ինչ-

քան մոտենում ենք «Հայերեն խոսքի» արեւելյան եղրին, այնքան ավելի անպաճույճ է Վարդեգորի տոնակաաարութիւնը:

Օգոստոսի կեսերին, 15-ին կամ 16-ին, Վերափոխման օրը, կաարարվում էր խաղողի (երբեմն նաեւ այլ մրգերի) ու ցորենի օրհնումը եկեղեցում: Հենց անդում խաղողը բաժանում էին ժողովրդին, իսկ ցորենը բերում էին առն եւ շահմարանում խառնում նոր բերքի այն մասին, որն առանձնացված էր որպէս սերմացու: Դա, ըստ ժողովրդական հավատալիքի, իսկա բարձրացնում էր բերքավորութիւնը (Վաղուհաս):

Ծա դիակցորեն փոքր-ինչ հանդամանալից կանգ առա առնների նկարագրութեան վրա: Դրանցում ավելի ցայաունորեն է դրսնորվում ժողովրդական հավատալիքների հանուր ամրողչութիւնը եւ ավելի հսակ են ուրվագծվում դրանց վերապրուկների հիմնական ասարերը:

Հին ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

Լեոնային Ղարարողում դեռ խորհրդային շինարարութիւնն սկսվելուց շաա առաջ, կապված անասական ու մշակութային պայմանների փոփոխութեան հետ, սկսել էին մոտացվել եւ այլափոխվել հին, նախնիներից ժառանգած հավատալիքները: Սոցիալական հին փոխհարաբերութիւնների քայքայմանը զուղընթաց, որոշ դեպքերում նաեւ ավելի վաղ, քայքայվում էր կրոնական հայացքների աշխարհւոր: Տակավին 30 ասարի առաջ, երբ Ե. Լալայանը հավաքում էր Վարանդային վերաբերող նյութեր, ինչպէս ծերունիների, այնպէս էլ երիտասարդների մեծ մասի հիշողութեան մեջ ընկած կանգնած էին այս հայացքներից ու սովորութիւններից շահերը, իսկ մեր հեաաղոաութեան ժամանակ ըստիպված էինք լինում դիմել դրեթե բացառապէս ծերունիներին, քանի որ երիտասարդութիւնը չդիտեր անդի անցյալի շաա սովորութիւններ կամ էլ դիտեր կցկաուր, միայն լսածի հիման վրա:

XX դ. սկզբի իրադարձութիւններն արագացրին սե հոգեորականութեան վերացման եւ սպիտակ հոգեորականութեան մաավոր ու բարոյական այլասերման պրոցեսը, ինչպէս նաեւ ուժեղացրին քաղաքային մշակութի աղղեցութիւնը ինչպէս Շուշիի անասական ու մշակութային դերի բարձրացման, այնպէս էլ դուղացիական զանդվածների ալաիվ աարերի՝ Բաքվի եւ այլ արդյունարերական ու առեարական կենարոնների կյանքին շփվելու միջոցով: Կաշմավորվեցին նոր սոցիալական խավեր՝ որակապէս նոր մաավորականութեամբ: Նոր աղղեցութիւնն արաահայալեց նախ եւ առաջ արաաքին պարազաներում՝ ընակարանի, կահ-կարասու, աարաղի մեջ: Դրա հետ, ճիշա է, ոչ ալղափ

արադ, վերափոխվում էին դասային ու դասակարգային պաակերացումները եւ կրոնական հայացքները:

Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան ծնած նոր դաղափարների ալիքը վճռական նշանակութիւն ունեցավ ավանդութային աշխարհայեցողութեան քայքայման համար: Այն ներգրավեց եթե ոչ ողջ երիտասարդութեանը, ապա, համենայն դեպս, նրա առավել ընդունակ եւ գործնալա մասը, որն առանձին դեպքերում շաա աշխուժորեն էր հանդես գալիս հին վերապրուկների դեմ⁴⁶, ըայց որը, անկասկած, ալղ ճնշման ուժի շնորհիվ, անմիջապէս ողջ սրութեամբ գրեց հին սովորութիւնների, եկեղեցական ավանդութիւնների ու ծեսերի կաղանքներից շուաափուլթ աղաավելու անհեաաձղելի ահահանջի հարցը: Դրան նախորդած անասական քայքայումը մինչ ալղ արդեն պարղեցրել էր ոչ միայն կանացի բարդ աարաղը, այլեւ թաղման եւ բոլոր անասակի թանկ նսաող ծեսերը: Նոր հոսանքը ոչ միայն առաջ աարավ ալղ արաաքին պարղեցումը, շաա դեպքերում հրաժարվելով եկեղեցու միջամաութեանը դիմելու անհրաժեշտութեանից, այլ նաեւ նպասեց ողջ կրոնական աշխարհայեցողութեան ավելի խորը քայքայմանը: Շաա դուղերում եկեղեցական ժամերգութիւնները բոլորովին դաղարեցվեցին, մյուսներում եկեղեցին դարձավ սոսկ ծերերի այցելութեան վայրը: Քանի որ վերջին տարիներին չէր կաարավել եկեղեցական պասակի, կնունքի ու թաղման ճշդրիա հաշվառում, սաիպված էինք արվալաները հավաքել հարցումների միջոցով: Շաա դուղերում 1924 թ. արդեն եղել էր երկուսից-հինգ (Սոս, Վանք, Հաղրութ), ամենաշաաը՝ 10 կնունք: ԶԱԳՍ-ում դրանցելուց հետո ընակութիւնը կնունքը հեաաձղում էր երկար ժամանակով, հետո էլ բոլորովին չէր կաարում: Ամուսնութիւններն ավելի հաճախ էին կաարավում առանց քահանայի մասնակցութեան: Սովորաբար եկեղեցական արարողութիւն պահանջող հարսնացուն էր: Ալղ աարի դեռես շաա հաղվաղեալ էին թաղումը կաաարում առանց քահանայի: Նույնիսկ կոմերիամիութեան անդամներին, ծնողների պահանջով, թաղում էին եկեղեցական ծիսակաաարութեամբ: Բայց եկեղեցական ծեսերի հետ կապված ծախսերը բոլոր դեպքերում հասցվել էին նվաղաղուկին⁴⁷:

⁴⁶ Այսպէս, Գանձասարի վանքի բարձունքին խարուկ էին վառել պաշտամունքի առարկա հանդիաացող խաչքարի տակ, որից այն ճաքել ու փլվել էր: Վանք գուղից Վաղուհաս աանող ճանապարհին ցրել ու շարղել էին արվեստի հոյակապ գործ խաչքարերի խումը:

⁴⁷ 1937 թ. արդեն եկեղեցական տոնակատարութիւնները, եկեղեցու մասնակցութիւնը ամուսնութեանը կամ թաղմանը Լեոնային Ղարարալում գրեթե լիովին եւ ամենուր վերացել էր:

Անշուշտ, գիտարշավային շտապ հետադո-
ման պայմաններում գծվոր է թափանցել ժողովրդի
հոգեբանության մեջ կատարվող փոփոխություննե-
րի էության խորքերը: Դրա համար անհրաժեշտ է
երկար ժամանակ մնալ ընակչության ասարեր խա-
վերի շրջանում: Այնուամենայնիվ, պարզորոշ ըզ-
գացվում էր կրոնական թուր հայացքների հիմքե-
րի լրիվ քայքայում: Քրիստոսի և սրբերի մասին
ևսած պատմություններն արգեն տոտսպել ու առակ
ևն գարծել ոչ միայն երիտասարդության, այլև տո-
րեց ընակչության շրջանում: Նրանց համար Մենդ-
յան, Զատիկի, Համարածման առնակաարությունը
կորցրել է կրոնական իմաստն ու ընկալի: Դա ավե-
լի ուժգնորեն է գրսեորվում այն գյուղերում, որանդ
ղարագամները փոխարինվել են վերգետնյա անե-
րով և որանդ արգեն հասցրել են բույն գնել քաղա-
քային մշակույթի սովորությունների նոր պայման-
ներում ծնված նոր հայացքները:

Սակայն ժողովրդական հավատալիքներում
տեղի ունեցող բեկումը ընդթագրելու համար տվե-
լորդ չէր լինի մեջ բերել այն հարցը, որ հարցա-
գրույցի ընթացքում մեղ (ինձ և Գ. Ա. Քոչարյանին)
ավեց 60—70 տարեկան միջակ անտեսատեր մի
գյուղացի:

«Այժմ ես կուզենայի ձեզ մի կարեոր հարց
տալ: Իհարկե, եթե մեր կնանիք վաղում են հեքիմ-
ների ու գորացների մոտ կամ գնում են սուրճի-
երի ու ճահառակ-ների մոտ, հիմարություն է: Հիվան-
դին ոչ միայն կօգնի, ոչ ոչխարը: Տերաների մի քանի
աղոթք մրմնջալուց եկեղեցական պսակը ոչ ոքի
երջանիկ չի գարծրել, իսկ եկեղեցական թաղումն
է՛լ բարեպաշտ: Եվ ինչու պետք է այն աշխարհում
ներվեն այն մարգու մեղքերը, ում համար մենք
տերտերի հետ այստեղ աղոթում կամ ժամհաց
ենք ուտում: Տերաների աղոթքով ու խունկ ծխելով
էլ հացը միս չի գառնա, ոչ էլ գինին՝ արյուն: Ո՞վ
է հիմա հավատում այն ամենին, ինչ անում է դէ-
ր (տերտեր): Բայց ահա թե ինչ կուզենայի, որ ինձ
ասեիք: Այժմ ամեն մեկն իր հողն ունի. և հաստատ
գիտես, որ ոչ ոք այն չի խլի քեղնից: Խուլ անտա-
ռով գնում ես քեզ համար, ոչ ոք քեզ չի նեղացնում:
Զին գաշառում թողնում ես, ոչ ոք չի փախցնում, ոչ
ոք թամրը չի թոցնում: Ամենուր կարգ ու կանոն է,
օրենք: Իսկ ինչու՞ Որովհետեւ կա խորհրդային
իշխանություն: Նա էլ պահպանում է այդ կարգ ու
կանոնը: Բայց ահա տեսե՛ք՝ հիմտ ամառ է ու
գիտես, որ ամռանը կհաջորդի տղունը, հետո էլ

կզա ձմեռը: Հիմա արեւը ըարծրում կանգնած է, գի-
տես որ երեկոյան մայր կմտնի, առավոտյան նորից
դուրս կզա և պայծառ կլուսավարի, որ հետո նորից
մայր մտնի: Սերմ ես ցանում, ջրում, արեւ տո-
քտցնում է, գիտես, որ այն կծլի ու ծառ կգառնա,
պտուղ կտտ, որից գարծյալ ծառեր կաճեն, իսկ ին-
քը կմեռնի, տեղը կտտ նոր սերնդին, ինչպես մենք
ենք ապրել, երեխաներ ու թոռներ ունեցել, իսկ
ինքներս կգնանք, նրանք էլ կգնան թողնելով իրենց
երեխաներին: Կարող եք ասել, այս կարգը մի՞թե
իր իշխանությունը չունի: Միթե այս կարգի թի-
կունքում չի կանգնած իր խորհրդային իշխանու-
թյունը»:

Նման հարց ավել էր գրանից երկու ջարաթ
առաջ Գյունե-Ճալտար ուղեկցող, Բաքվի գործա-
րտնում աշխատող 35-ամյա փականագործը:

Պատահում էր, իհարկե, խոսում էինք ընու-
թյան կյանքի, այն ղեկավարող օրենքների մասին,
ողջ շրջապատող ընդթյան գաղտնիքներն ավելի ու
ավելի ըտցահայտող գիտության ուժի և այլնի մա-
սին, մեղ ուղղված հարցն ինքին, սակայն, ցույց էր
տալիս որոշակի տանջալից որոնումների առկայու-
թյունը, որոնց շաապ կերպով պետք է ընգառաջ
գնալ գիտական գիտելիքների լայն տարածման
միջոցով:

Այս որոնումների և ավելի ու տվելի աճող
կրոնական սկեպտիցիզմի, աթեիզմի հետ մեկտեղ
շտրունակում են իրենց գոյությունը պահպանել
հեթանոսական ընդթյան ամենագոեհիկ սովորույթ-
ները: Ես տեսել եմ, թե ինչպես ուխտավորները
սայլերով, ձիով ու ոտքով ձգվում էին գեպի սուրը
Շահախ՝ Մամձոր ու Սարգսաշեն գյուղերի միջե:
Այստեղ կային տմեն տարիքի մարգիկ: Երիտա-
սարգ միլիցիոներները հաջորդ օրն ինձ պատմում
էին, թե որքան հետաքրքիր ժամանակ էին անց
կացրել այնանդ: Ինձ պատմեցին, թե Ղոնգիկի մոտ
Վարթէվօր-ի օրը որքան ժողովուրդ կար: Ամենուր
սուրճի ու ճրճառակ-ներում տեսա նոր վառած մո-
մեր: Տարրեր շրջաններում ու գյուղերում ճամփոր-
գելիս ավելի ու ավելի էի համոզվում, որ այն տար-
րերից, որոնք գարերի ընթացքում կարծես օրգա-
նապես միաձուլվել են, լեռնային Ղարաբաղի հա-
յերի նահանջող կրոնական գիտակցության մեջ
քրիստոնեական տարրը եղավ նվազ կայունը սո-
ցիալիստական հեղաշրջող հարձակման հեա ըախ-
վելիս, քան ավելի հնագույնը՝ հեթանոսականը: